

การหันกลับมาศึกษาที่ดินกับชาวนาและพลวัตสังคมชนบทอีสาน ในศตวรรษที่ 21¹

Re-studying Land and Peasantry: The Dynamics of Rural Society in the 21st Century

สุรสม กฤษณะอุทะ,* สมชัย ภัทรธนาพันธ์ และชยันต์ วรรณะภูติ

สาขาวิชาโทศึกษา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม 44150

*Email: surasom@gmail.com

บทคัดย่อ

ปัจจุบัน ที่ดินถูกพิจารณาว่า ไม่ได้เป็นหัวใจของการทำความเข้าใจสังคมชนบทอีกต่อไป อย่างไรก็ตาม บทความนี้โต้แย้งว่า การทบทวนความสัมพันธ์ระหว่างชาวนากับที่ดินใหม่ในบริบทโลกาภิวัตน์ จะช่วยให้เรามองเห็นพลวัตของสังคมชนบทและเข้าใจชาวนาในมิติที่หลากหลายภายใต้บริบทประวัติศาสตร์อันเฉพาะเจาะจง ด้านหนึ่ง การกลับมาศึกษาที่ดินทำให้เราเห็นว่าชาวนาได้เข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของรัฐและทุนนิยมอย่างแนบแน่น แต่อีกด้านหนึ่ง ชาวนาในฐานะผู้กระทำกัมมกรรมศาสตร์การดำรงชีพที่หลากหลาย การกลับมาพึ่งพาที่ดินได้สะท้อนให้เห็นพื้นที่ชนบทอีสานรูปแบบใหม่ในศตวรรษที่ 21 คือ กระบวนการลดทอนความเป็นชาวนาและการกลับมาเป็นชาวนาส่งผลให้คนในชนบทมีปฏิริยาและการต่อต้านในรูปแบบที่ซับซ้อน การก้าวเข้ามามีบทบาทของเศรษฐกิจอย่างไม่เป็นทางการ และความแตกต่างในสังคมชนบทที่ถูกสร้างขึ้นในชนบทอีสาน

คำสำคัญ ที่ดิน ความเป็นชาวนา การดำรงชีพ เศรษฐกิจไม่เป็นทางการ ความแตกต่างในชนบท

¹ บทความนี้ปรับปรุงจากวิทยานิพนธ์เรื่อง การเมืองเรื่องพื้นที่และการต่อสู้เพื่อความมั่นคงในที่ดินของชาวนาอีสาน ปริญาคุณวุฒิบัณฑิต สาขาวิชาโทศึกษา มหาวิทยาลัยมหาสารคาม ปี พ.ศ. 2555

Abstract

This research argued that a re-study of the relationship between peasants and land in a globalization context helps an understanding of the dynamics of rural society by locating peasants on multiple scales and in specific historical trajectories. Such a re-study shows that peasants engage closely with capitalism and state and, at the same time; as actors have various livelihood strategies. The return of land dependency clearly reflects the three emerging new rural spaces in the 21st century, the process of depeasantization and repeasantization that build a complex form of the reactions and resistances of rural people, the role of informal economy, and rural differentiation which has been established in rural *Isan*.

Keywords: Land: Peasantry: Livelihoods: Informal economy: Rural differentiation

บทนำ

นี่คือเรื่องเล่าของชาวนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือคนหนึ่ง เขาอายุ 47 ปี เขาได้เล่าชะตากรรมอันยากแค้นแสนเข็ญที่ต้องสูญเสียที่ดินของตนเองไปอย่างไม่เป็นธรรม ไว้ว่า

“ผมได้รับมรดกที่ดินจำนวน 84 ไร่จากบิดาและมารดา แต่ต่อมา ผมถูกกล่าวหาว่าบุกรุกที่ดินของตนเอง เนื่องจากราวในช่วงปี พ.ศ. 2514 กลุ่มนายทุนได้เข้ามาปลอมแปลงเอกสารและนำที่ดินผืนดังกล่าวไปออกโฉนดที่ดิน และขายที่ดินเหล่านั้นให้กับบุคคลอื่นๆ มีที่ดินของชาวบ้านและที่ดินสาธารณะของชุมชนจำนวนประมาณ 6,000 ไร่ ถูกแย่งชิงไป ผมเป็นแกนนำในการต่อสู้เรียกร้องสิทธิที่ดินทำกินมาอย่างยาวนาน ผมต่อสู้จนต้องถูกจำคุกเป็นเวลา 1 ปี 6 เดือน เนื่องจากแพคดีพิพาทที่ดินกับผู้ถือครองโฉนดในความเป็นจริง ผมและครอบครัวได้ทำกินมาอย่างต่อเนื่อง และไม่เคยขายที่ดินผืนดังกล่าวแต่อย่างใด ผมได้ร้องเรียนขอความเป็นธรรมจากหลายหน่วยงาน ต่อสู้มาหลากหลายรูปแบบ ทั้งรวมตัวกับชาวบ้านที่ได้รับความเดือดร้อนเรียกร้องให้รัฐบาลเข้ามาแก้ไขปัญหาการแย่งชิงที่ดินโดยนายทุน การถวายฎีกา การฟ้องศาลปกครอง แต่ทุกวันนี้ปัญหาของผมก็ยังไม่ได้รับการแก้ไข ครอบครัวผมเดือดร้อนอย่างหนัก ผมต้องการที่ดินของผมคืนมา ผมต่อสู้มา 20 กว่าปี ปัญหาของผมก็ยังไม่ได้รับการเยียวยาแก้ไข ใดๆทั้ง

ตาม ผมยังยืนยันที่จะสู้ต่อไปจนกว่าจะได้ที่ดินคืนมา เพื่อให้ลูกหลานได้ไปทำประโยชน์ในที่ดินของผมต่อไป”

เรื่องเล่าข้างต้นเป็นเสียงที่ไม่ค่อยมีใครได้รับรู้และได้ยินมากนัก แม้เขาจะพยายามบอกกล่าวด้วยเสียงของตัวเองและสื่อมวลชนหลายแห่งก็ช่วยผลิตซ้ำเรื่องราวของเขาซ้ำแล้วซ้ำเล่า แต่ปัญหาการสูญเสียที่ดินอย่างไม่เป็นธรรมของเขาตลอดจนชาวบ้านคนอื่นๆ ก็ยังไม่เป็นที่รับรู้ในสังคมวงกว้างมากนัก ผู้เขียนได้เข้าไปเก็บข้อมูลเชิงชาติพันธุ์วรรณนาในช่วงปีค.ศ. 2011-2012 ในพื้นที่ตำบลหนองกิงเพลและตำบลบุงหวาย ซึ่งอยู่ห่างจากเมืองอุบลราชธานีไปประมาณ 20 กิโลเมตร อีกทั้งในภายหลัง ผู้เขียนก็ได้แวะมาเยี่ยมเยียนลงพื้นที่เป็นระยะๆ เพื่อติดตามความคืบหน้าของปัญหาการโต้แย้งในกรรมสิทธิ์ที่ดินระหว่างเอกชนกับชาวบ้านตลอดจนการบุกรุกที่สาธารณะของชุมชน ผู้เขียนได้พูดคุย สัมภาษณ์ทั้งเป็นทางการและไม่เป็นทางการกับกลุ่มชาวบ้านที่ร่วมตัวกันเป็นขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม ร่วมประชุมและสนทนากับหน่วยงานต่างๆ ที่ชาวบ้านร้องเรียนขอความเป็นธรรม ตลอดจนสนทนากับชาวบ้านอื่นๆ และเจ้าหน้าที่ท้องถิ่นในพื้นที่ ทำให้ได้รับฟังและมองเห็นมุมมองที่หลากหลายเกี่ยวกับชาวนา ที่ดิน ความสัมพันธ์กับรัฐและตลาด การปรับตัวและต่อสู้ของชาวนาในบริบทโลกาภิวัตน์

การต่อสู้เพื่อสิทธิในที่ดินส่วนบุคคลกับที่ดินสาธารณะของชาวนาในตำบลหนองกิงเพล ช่วยให้เห็นมองเห็นประวัติศาสตร์ความต่อเนื่องของปัญหาความขัดแย้งในที่ดินในสังคมไทย ดังกรณีตัวอย่างความขัดแย้งระหว่างเจ้าที่ดินกับผู้เช่าที่ดิน (Ganjanapan, 1984; Vaddhanaphuti, 1986; Haberkorn, 2009) และความขัดแย้งระหว่างรัฐกับชาวบ้าน (Rigg, 1993; Tantuvanit, 1994; Vandergeest and Peluso, 1995) อีกทั้งยังพบว่า ปัญหาความขัดแย้งในที่ดินเกิดขึ้นอย่างกว้างขวางไม่ใช่เฉพาะในประเทศไทยเท่านั้น แต่เป็นปมปัญหาของชาวนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ด้วย (Poffenberger, 1990; Peluso, 1992; Caouette and Turner, 2009)

กระนั้นก็ตาม บทความนี้ไม่ได้มุ่งหมายที่จะผลิตซ้ำเรื่องเล่าว่าด้วยปัญหาการพิพาทในที่ดินในพื้นที่ชนบทแห่งหนึ่ง หากแต่บทความนี้มุ่งเสนอว่า เราควรหันกลับมาสนใจศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างที่ดินกับชาวนาอีกครั้งหนึ่งในบริบทโลกาภิวัตน์ ผู้เขียนโต้แย้งว่า การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างชาวนากับที่ดินเป็นองค์ประกอบตัวหนึ่งที่จะปะติดปะต่อภาพให้เราสามารถเข้าใจการสร้างอัตลักษณ์ชาวนาแบบใหม่และพลวัตสังคมชนบทในศตวรรษที่ 21 ได้มากกว่าที่จะละทิ้งมันไป ซึ่งมองเห็นต่างไปจากแนวคิดที่เห็นว่าภายใต้กระแสของการลดทอนความเป็นชาวนา การลดทอนภาคการเกษตร ที่ดินไม่มี

ความหมายอีกต่อไป เนื่องจากไม่ได้เป็น “ยุทธศาสตร์สำคัญในการดำรงชีพ” ของชาวนาญคูใหม่ (Rigg and Nattapoolwat, 2001: 952)

บทความนี้ เสนอว่า การศึกษาที่ดินใหม่จะช่วยให้เรามองเห็นปฏิสัมพันธ์อันซับซ้อนระหว่างอดีต ปัจจุบัน และอนาคตของชาวนาในชนบท ซึ่งไม่ได้เปลี่ยนแปลงอย่างราบรื่นหรือเปลี่ยนแปลงอย่างเป็นเส้นตรง เช่น เปลี่ยนจากชนบทมาสู่เมือง เปลี่ยนจากสังคมที่ล้าสมัยมาสู่สังคมที่ทันสมัย การกลับมาศึกษาที่ดินใหม่ จะช่วยให้เราเข้าใจพลวัตของสังคมชนบทในศตวรรษที่ 21 ที่ซับซ้อนยิ่งขึ้น อย่างน้อยในสองประเด็นดังต่อไปนี้

ประการแรก การหันกลับมาศึกษาที่ดินจะช่วยให้เรามองเห็นกระบวนการเปลี่ยนแปลงวิธีคิด มุมมอง และโลกทัศน์แบบใหม่ของชาวนา ซึ่งทำให้เรามองเห็นชาวนาในฐานะผู้กระทำมากกว่าที่จะเป็นชาวนาที่ถูกกำหนดโดยโครงสร้าง กล่าวคือ ชาวนามีความคิด ความรู้สึก และมีกระบวนการตัดสินใจของตนเอง การที่ชาวนาผลักดันตนเองเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของทุนนิยมจึงไม่ได้มาจากการถูกครอบงำหรือถูกบังคับ หากแต่พวกเขายินยอมพร้อมใจที่จะเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของระบบตลาด แต่ภายใต้เศรษฐกิจแบบทุนนิยมที่ทำให้ที่ดินกลายเป็นของเอกชนและกลายเป็นสินค้า ชาวนาถูกแย่งชิงที่ดินไป ด้วยเหตุนี้ แม้ชาวนาจะยอมรับในกรรมสิทธิ์เอกชน แต่ชาวนาที่ถูกเบียดขับให้กลายเป็นชายขอบได้ต่อต้านเพื่อเรียกร้องสิทธิในการเป็นเจ้าของที่ดินของพวกเขา

ประการที่สอง การกลับมาศึกษาที่ดินใหม่ จะช่วยให้เรามองเห็นความสัมพันธ์ระหว่างการสร้างอัตลักษณ์ของชาวนาแบบใหม่กับพลวัตสังคมชนบท กล่าวคือ ความขัดแย้งและความเปลี่ยนแปลงในการใช้ที่ดินทำให้เรามองเห็นกระบวนการลดทอนความเป็นชาวนาและการกลับมาเป็นชาวนาซึ่งมีความซับซ้อนมากกว่าไปในทิศทางเดียว มองเห็นความเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจชาวนาที่ไม่ได้มีแต่คู่ตรงข้ามระหว่างเศรษฐกิจจากการเกษตรและนอกภาคการเกษตร แต่ชาวนาได้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการด้วย ตลอดจนมองเห็นความแตกต่างทางชนชั้นที่เกิดขึ้นในชนบทอย่างชัดเจนขึ้น

การกลับมาศึกษาที่ดินใหม่: ย้อนไปข้างหน้า เพื่อมองไปข้างหน้า

การกลับมาศึกษาบทบาทการใช้และการให้ความหมายที่ดินของชาวนา เป็นกระบวนการเพิ่มเติมที่จะทำความเข้าใจการซ้อนทับระหว่างท้องถิ่น รัฐชาติ และระหว่างชาติ การกลับมาทบทวนปัญหาที่ดินใหม่ น่าจะทำให้เราเข้าใจพลวัตสังคมชาวนามากกว่าที่จะละทิ้งมันไป

ในบริบทเสรีนิยมใหม่ การแสวงหาที่ดินผืนใหญ่เพื่อการลงทุนของบรรษัทข้ามชาติได้ทำให้นักวิชาการหันกลับมาสนใจความขัดแย้งในที่ดินในประเทศโลกที่สามมากยิ่งขึ้น แนวคิดเรื่อง “การยื้อแย่งที่ดิน” (land grabbing) กระตุ้นให้มองเห็นกระบวนการปิดล้อมที่แตกต่างไปจากกระบวนการสะสมทุนแบบบุพกาลซึ่งพัฒนาขึ้นโดย Karl Marx มาสู่การสะสมทุนด้วยการเบียดขับ (accumulation by dispossession) (Harvey, 2004, 2005) ทำให้เกิดการปิดล้อมแบบใหม่ (new enclosure) Ben White และคณะเห็นว่า ผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องในการยื้อแย่งที่ดินเป็นการสร้างพันธมิตรระหว่างเจ้าหน้าที่รัฐ นักการเมืองชนชั้นนาในท้องถิ่น นักลงทุนทั้งภายในและต่างประเทศ และวิเคราะห์ให้เห็นว่าการยื้อแย่งที่ดินนั้นเกิดจากแนวโน้มระดับโลกหกรประการด้วยกัน คือ ความไม่มั่นคงทางอาหาร การแสวงหาแหล่งพลังงานใหม่ เช่น เชื้อเพลิงชีวภาพ (biofuel) วากรรมการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ การจัดตั้งเขตเศรษฐกิจพิเศษ การเติบโตของกองทุนการเงินในประเทศตะวันตก และการสร้างกฎกติการะหว่างประเทศ และการช่วยเหลือ (White et al., 2013)

ยิ่งไปกว่านั้น แม้อิทธิพลของแนวคิดจะทำให้ภาคการเกษตรในประเทศต่างๆ ลดความสำคัญลง และผู้คนอพยพออกจากชนบทกลายเป็นแรงงานรับจ้างหรือแรงงานข้ามชาติมากขึ้นก็ตาม แต่ประเด็นปัญหาที่ดินทำให้เกิดการรวมตัวเป็นขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมของคนที่ไร้ที่ดิน อาทิ Movimento Dos Trabalhadores Rurais Sem Terra (MST) และ the South African Landless People's Movement (LPM) ทั้งสองขบวนการมีลักษณะที่เรียกว่า “เครือข่ายชาวนาข้ามชาติ” (Transnational Peasant Networks) (Baletti et al., 2009) ซึ่งมีการเชื่อมต่อระหว่างชาวนากับกลุ่มคน ประเทศ และภูมิภาคที่หลากหลายและข้ามพรมแดน ทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนความคิด ประสบการณ์ และข้อมูลแก่กัน อย่างไรก็ตาม แม้การเคลื่อนไหวของคนไร้ที่ดินจะยกระดับสู่การเคลื่อนไหวในระดับสากลมากขึ้น แต่ก็ไม่ได้หมายความว่า การเคลื่อนไหวเหล่านั้นจะตัดขาดจากบริบทท้องถิ่นเลย ปัจจัยความสำเร็จในการเคลื่อนไหวของ MST และ LPM ขึ้นอยู่กับผู้นำในระดับท้องถิ่น ปฏิบัติการยึดที่ดินซึ่งเป็นการต่อต้านทางตรง (direct action) และการมีอิสระในการเคลื่อนไหว (autonomy) ด้วยเหตุนี้ ขบวนการเคลื่อนไหวของคนไร้ที่ดินในประเทศโลกที่สามซึ่งแม้จะเข้าไปเกี่ยวข้องกับภาวะข้ามชาติ แต่เรายังจำเป็นต้องพิจารณาการเคลื่อนไหวในบริบทเศรษฐกิจ สังคม การเมือง ในระดับท้องถิ่นอยู่ดี เนื่องจากการสร้างเครือข่ายในระดับข้ามชาตินั้นเป็นยุทธวิธีหนึ่งที่นำมาซึ่งการเพิ่มอำนาจในการต่อรองในระดับท้องถิ่นมากขึ้น

เมื่อย้อนกลับไปยังบริบทประวัติศาสตร์ของสังคมไทย ความขัดแย้งในที่ดินเป็นประเด็นที่มีการต่อสู้อย่างเข้มข้นในช่วงทศวรรษที่ 1970 การเคลื่อนไหวของสหพันธ์ชาวนาชาวไร่แห่งประเทศไทยได้หิบบกประเด็นการเช่าที่ดินที่ไม่เป็นธรรมมาเรียกร้องให้รัฐบาลเข้ามาแก้ไข แต่ท่ามกลางความขัดแย้งทางการเมืองที่รุนแรง แกนนำของสหพันธ์ชาวนาชาวไร่แห่งประเทศไทยได้ถูกฆาตกรรม การเคลื่อนไหวของชาวนาได้ถูกตัดตอนและไม่สามารถดำเนินต่อไปได้ บทบาทของสหพันธ์ชาวนาชาวไร่แห่งประเทศไทยจึงได้จบสิ้นลงไปพร้อมกับการสังหารหมู่นักศึกษาในวันที่ 6 ตุลาคม คศ.1973 (Haberkorn, 2009)

หลังจากการสิ้นสุดการเคลื่อนไหวของสหพันธ์ชาวนาชาวไร่แห่งประเทศไทย ทำให้การปฏิรูปกฎหมายที่ดินหยุดชะงักลง แต่จะพบว่าปัญหาความขัดแย้งในที่ดินไม่ได้จางหายไป ชาวนานับจำนวนมากไม่สามารถเข้าถึงที่ดินเพื่อทำการเกษตร ทั้งๆ ที่นโยบายของรัฐบาลแรงที่จะให้ชนบทกลายเป็นพื้นที่เกษตรกรรม กระนั้นก็ตาม เราจะพบว่า ปัญหาที่ดินของภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีลักษณะแตกต่างจากภาคอื่นๆ ของประเทศไทย ในช่วงทศวรรษที่ 1970 พบว่า ปัญหาที่ดินของภาคตะวันออกเฉียงเหนือแตกต่างไปจากภาคเหนือและภาคกลาง ซึ่งทั้งสองภาคมีปัญหาการเช่าที่ดินซึ่งมีราคาสูงขึ้นอันเป็นผลพวงจากการเพิ่มจำนวนของประชากร การเพิ่มขึ้นของราคาที่ดิน และการลดลงของขนาดที่ดิน กล่าวคือ ในภาคกลาง เป็นที่ดินเช่าจำนวน 7,982,733 ไร่ หรือ 39.7% ของที่ดินเกษตรกรรมทั้งหมด ภาคเหนือ เป็นที่ดินเช่า 3,652,008 ไร่ (15.74%) แตกต่างไปจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งมีที่ดินให้เช่าเพียง 1,594,273 ไร่ (3.27%) เท่านั้น (Haberkorn, 2009)

ประวัติศาสตร์ความขัดแย้งในที่ดินในภาคตะวันออกเฉียงเหนือจึงไม่ใช่ความขัดแย้งระหว่างเจ้าที่ดินกับชาวนาโดยตรง แต่เป็นการขับไล่ชาวนาออกจากที่ดินหรือปิดล้อมพื้นที่สาธารณะหรือป่าที่ชุมชน ความขัดแย้งดังกล่าวเริ่มปรากฏเด่นชัดขึ้นในช่วงทศวรรษที่ 1990 เป็นต้นมา กล่าวคือ โครงการอีสานเขียวและโครงการจัดที่ดินทำกินให้กับราษฎรผู้ยากไร้ในพื้นที่ป่าสงวนเสื่อมโทรม (คจก.) ซึ่งรัฐได้ให้สัมปทานเอกชนปลูกยูคาลิปตัสในพื้นที่ป่าและขับไล่ชาวนาออกจากพื้นที่และจัดสรรที่ดินทำกินให้ใหม่ (Lohmann, 1991; Pye, 2005) ปัญหาความขัดแย้งด้านสิ่งแวดล้อมและการพัฒนาที่ไม่เป็นธรรม อาทิเช่นการสร้างเขื่อนขนาดใหญ่ ได้ทำให้ชาวนาในภาคอีสานสูญเสียที่ดินซึ่งทำให้ชาวนามีการรวมตัวกันต่อสู้เรียกร้องในรูปแบบของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม (Missingham, 2003; Phatharathananunth, 2006)

บทความอีกชิ้นหนึ่งที่ช่วยให้เรามองเห็นประวัติศาสตร์ปัญหาที่ดินในภาคตะวันออกเฉียงเหนือชัดเจนขึ้น คือ งานของ Charles F. Keyes (1983) ซึ่งเข้าไปศึกษาเชิงชาติพันธุ์วรรณาในหมู่บ้านหนองต้น จังหวัดมหาสารคามซึ่งตั้งอยู่ตอนกลางของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พบว่า ชาวนาได้ใช้ที่ดินจำนวน 4,500 ไร่เป็นที่สาธารณะสำหรับเลี้ยงวัวควายมาตั้งแต่อดีต แต่เมื่อเกิดการปฏิวัติเขียว ชาวนาได้นำที่ดินไปเป็นแปลงเพาะปลูกทำสิริกรรมและเข้าไปครอบครองเป็นเจ้าของ ต่อมาในปี ค.ศ. 1978 รัฐบาลได้แจ้งกับชาวบ้านว่า ที่ดินผืนดังกล่าวจะนำมาสร้างวิทยาลัยชาวบ้าน ให้ชาวบ้านโยกย้ายออกจากพื้นที่ ซึ่งพบว่าประมาณ 1 ใน 3 ของครัวเรือนบ้านหนองต้นจะได้รับผลกระทบอันเนื่องมาจากชาติที่ดินสำหรับทำกินเลี้ยงชีพ ชาวบ้านจึงรวมตัวกันประท้วง แต่ในที่สุดชาวบ้านที่ใช้ประโยชน์ที่ดินผืนนั้นก็ถูกขับไล่ออกจากที่ดินทำกินของตน โดยที่ไม่ได้รับค่าชดเชยแต่อย่างใด

กรณีตัวอย่างข้างต้นสะท้อนปัญหาที่ดินในภาคตะวันออกเฉียงเหนือว่าเป็นปัญหาความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับชาวนา แต่กรณีปัญหาที่ดินในตำบลหนองกิงเพลได้ขยายให้เห็นภาพว่าความขัดแย้งในที่ดินไม่ได้จำกัดอยู่เฉพาะรัฐกับชาวนาอีกต่อไป แม้ปัญหาที่ดินของภาคตะวันออกเฉียงเหนือจะไม่ได้เป็นประเด็นเรื่องค่าเช่าที่ดินซึ่งนำมาสู่ความขัดแย้งระหว่างเจ้าที่ดินกับชาวนา แต่ในปัจจุบัน การโต้แย้งในกรรมสิทธิ์ที่ดินเอกชนระหว่างนายทุนกับชาวบ้านหรือแม้แต่ว่าชาวบ้านกับชาวบ้านด้วยกันเอง กลายเป็นปรากฏการณ์หนึ่งที่เกิดขึ้นในภาคตะวันออกเฉียงเหนือด้วยเช่นกัน

อย่างไรก็ตาม การทำความเข้าใจปัญหาที่ดินกับสังคมชนบทในบริบทโลกาภิวัตน์ ไม่ว่าเราจะเรียกคนในชนบทว่า “ชาวนา” ในฐานะผู้ที่ผลิตพืชผลทางการเกษตรหรือ “ชาวบ้าน” ซึ่งเป็นสมาชิกของชุมชนในชนบทก็ตาม ผู้เขียนเห็นว่า เราควรกลับมาทบทวนคนกลุ่มนี้ในฐานะผู้แสดง ซึ่งมีวิถีคิด ความรู้สึก ความปรารถนา เป็นของตนเอง คำถามก็คือ ภายใต้ความเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง คนในชนบทได้เปลี่ยนโลกทัศน์ของพวกเขาอย่างไร ผู้เขียนโต้แย้งว่า เราจะทำความเข้าใจความเปลี่ยนแปลงของสังคมชนบทที่มีความซับซ้อนได้นั้น เราควรเชื่อมโยงมิติ “วัฒนธรรม” กับ “เศรษฐกิจ” และให้ความสำคัญกับการสร้างอัตลักษณ์ทางสังคม การให้คุณค่า ตลอดจนการสร้างสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมของชาวนา (Kearney, 1996: 12)

เพื่อทำความเข้าใจว่า เมื่อรัฐและทุนเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของสังคมชนบทอย่างแยกไม่ออกนั้น ชาวนายอมรับค่านิยมใหม่ๆ ยอมรับระเบียบวินัยที่รัฐสร้างขึ้นอย่างไร และเพื่อทำความเข้าใจอัตลักษณ์ที่ซับซ้อนของสังคมชนบทในศตวรรษที่ 21 ผู้เขียนจะ

เชื่อมโยงมิติวัฒนธรรมกับเศรษฐกิจและความเปลี่ยนแปลงของชนบทอีสาน ผู้เขียนจะยกตัวอย่างกระบวนการสร้างความหมายทางสังคมของ “รั้ว” ซึ่งเป็นเครื่องหมายแสดงขอบเขตการถือครองที่ดิน จะช่วยให้เราเข้าใจว่า ชาวนายอมรับโครงสร้างเศรษฐกิจสังคม การเมือง ที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างไร และในท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงของโครงสร้างสังคมนั้น ชาวนาแสดงบทบาทในฐานะผู้กระทำการอย่างไร

วงศ์วิทยา (genealogy) ของ “รั้ว”: การนิยามความหมายที่ดินใหม่ของชาวนา

ในการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับหมู่บ้านในประเทศไทย Phillip Hirsch (1991) ได้ชี้ให้เห็นว่า การล้อมรั้วเป็นกลยุทธ์หนึ่งในการครอบงำของอำนาจรัฐไทยสู่หมู่บ้านชนบท กล่าวคือ ภายใต้โครงการแผ่นดินธรรมแผ่นดินทอง หมู่บ้านในชนบทได้รับการส่งเสริมให้สร้างรั้วล้อมบ้านพักอาศัยให้มีความเป็นระเบียบเรียบร้อย รั้วกลายเป็นเครื่องมือทางอุดมการณ์ในการผลิตซ้ำอุดมการณ์ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ นโยบายส่งเสริมการสร้างรั้วจึงเป็นการสร้างภาพความเป็นชนบทจากข้างนอก และเป็นการสร้างวาทกรรมเพื่อให้หมู่บ้านกลายมาเป็นหน่วยทางสังคมหนึ่งที่รัฐสามารถเข้ามาปกครอง กล่าวอีกนัยหนึ่ง รั้วถูกสร้างขึ้นเพื่อเป็นเครื่องหมายแสดงความสมานฉันท์ของชนบท รัฐส่งเสริมการสร้างรั้วก็เพราะต้องการเลือกที่จะนำเสนอภาพหมู่บ้านที่โรแมนติกลงเอย และไม่ต้องต้านอำนาจรัฐ

อย่างไรก็ตาม เมื่อเราพิจารณาวงศ์วิทยาของการสร้างความหมายให้กับ “รั้ว” ในฐานะซึ่งเป็นการแข่งขันในการสร้างความหมายมากกว่าที่จะเป็นการครอบงำทางความคิด ซึ่งมองเห็นว่ารัฐเป็นผู้ผลิตสร้างความหมาย และคนชนบทก็เชื่อฟังอย่างเชื่องๆ แต่เราจะพบว่า ชาวนาเป็นกลุ่มคนที่มีความเชื่อ ตรรกะ ตลอดจนโลกทัศน์ เป็นของตนเอง แต่กระนั้น ชาวนามีทั้งยอมรับและปฏิเสธอำนาจรัฐส่วนกลาง รั้วก็เป็นสิ่งก่อสร้างอันหนึ่งที่ชี้ให้เห็นว่า ชาวนาเป็นผู้ที่สามารถสร้างความหมายให้กับสิ่งต่างๆ กระนั้นก็ตาม การสร้างความหมายรั้วของชาวนาก็สัมพันธ์กับความเปลี่ยนแปลงของบริบทเศรษฐกิจ สังคม การเมือง ที่เปลี่ยนแปลงไป การที่ชาวนาได้ให้ความหมายแก่สิ่งหนึ่งสิ่งใดแตกต่างไปจากเดิม นั้นหมายถึง ชาวนาได้ยอมรับโครงสร้างเศรษฐกิจ สังคม การเมือง เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตประจำวันของพวกเขา

ผญาอีสาน (สุภาสิต) บทหนึ่งกล่าวไว้ว่า “สวนไม่มีรั้วล้อม ควายลืเข้าย่ำมอน” (ที่ทำกินที่ไม่มีการล้อมรั้ว ควายจะเข้ามาเหยียบต้นหม่อน) คำสุภาสิตดังกล่าวหมายความว่า ในแปลงที่ดินทำกินซึ่งชาวนาได้ปลูกพืชผลเอาไว้ เช่น ต้นหม่อน ถ้าไม่มีรั้วล้อม ควายอาจเข้ามาเหยียบย่ำทำลายได้ แต่ความหมายโดยนัย ผญาบทนี้เป็น

การเปรียบเทียบเพื่อสอนผู้หญิงของสังคมอิสานว่าให้รักษานวลสงวนตัว อยู่ในศีลในธรรม จะได้อะไรไม่มีใครดูถูกหมั่นศรัทธาได้

อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาจากภูมิปัญญาที่เชื่อมโยงกับโลกความเป็นจริงข้างนอก ภูมิปัญญาที่ไม่ได้เป็นเพียงแค่อคติสอนใจเท่านั้น กล่าวคือ ถ้าเราเชื่อมโยงโลกของภาษาและโลกของปฏิบัติการในชีวิตประจำวันเข้าด้วยกัน จะพบว่า “รั้ว” ของชาวานอีสานสามารถสะท้อนความแตกต่างระหว่างชาวานอีสานในบริบทระบบกรรมสิทธิ์ชุมชนกับระบบกรรมสิทธิ์เอกชนได้อย่างชัดเจน กล่าวคือ ในยุคกรรมสิทธิ์ชุมชน เราจะพบว่ารั้วแสดงให้เห็นว่าสังคมชาวานอีสานให้ความสำคัญกับ “สิทธิการใช้” (usufruct rights) มากกว่า “สิทธิในการเป็นเจ้าของ” (ownership rights) แต่ในทางกลับกัน เมื่อชุมชนชาวานถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของรัฐและทุน และรัฐเข้ามาบังคับใช้กฎหมายโฉนดที่ดินรั้วกลับแสดงให้เห็นว่า ชาวานเริ่มให้ความสำคัญกับสิทธิการเป็นเจ้าของมากกว่าสิทธิการใช้

ในยุคเศรษฐกิจแบบยังชีพ การล้อมรั้วนั้นมีจุดมุ่งหมายหลักเพื่อป้องกันสัตว์เข้ามาทำลายพืชผลผลิตในแปลงที่ดิน มากกว่าที่จะเป็นสัญลักษณ์แสดงถึงการเป็นเจ้าของครอบครอง ทั้งนี้เพราะในช่วงเวลาดังกล่าว แม้ชาวบ้านจะมีสิทธิครอบครองที่ดินผืนใดผืนหนึ่งเป็นของตนเอง แต่สำนึกการแบ่งแยก “เขา” กับ “เรา” ในชุมชนยังไม่ได้มีการแบ่งแยกชัดเจน เนื่องจากว่า ในระบบกรรมสิทธิ์ชุมชน ความมั่นคงในการถือครองที่ดินมาจากการยอมรับกันและกันของคนในชุมชน ด้วยเหตุนี้ ความหมายของรั้วในอดีตจึงไม่ได้เป็นเครื่องหมายแสดงกรรมสิทธิ์ในที่ดิน แต่มันเป็นเครื่องหมายบ่งบอกถึงความเป็นเจ้าของในผลผลิตในที่ดิน

อย่างไรก็ตาม ในระบบกรรมสิทธิ์ชุมชน เมื่อพิจารณาลงไปในรายละเอียด เราจะพบว่า ที่ดินสาธารณะของชุมชนนั้นชาวานสามารถเข้าไปทำกิน แต่ก็ไม่สามารถถือครองกรรมสิทธิ์ได้ หรือก็อดกันไม่ให้ผู้อื่นเข้าไปใช้ประโยชน์ได้ กรณีที่ชาวานซึ่งมีที่ดินไม่พอทำกินไปทำการเกษตรในที่ดินสาธารณะ หากวัวควายมาเหยียบย่ำทำลายพืชผลเสียหาย ถ้าไม่ได้ล้อมรั้วไว้ ผู้ได้รับความเสียหายไม่สามารถร้องขอค่าปรับเจ้าของวัวควายได้ เนื่องจากถือว่าพืชผลที่ถูกทำลายลงนั้นเกิดจากการที่เจ้าของไม่ดูแล แต่ในกรณีที่นาหรือที่ไร่ซึ่งเป็นที่ดินเอกชน หากวัวควายเข้าไปกินพืชผล เจ้าของที่ดินสามารถเรียกร้องค่าเสียหาย แม้จะไม่มีรั้วล้อมไว้ก็ตาม เนื่องจากเจ้าของวัวควายไม่ระมัดระวัง ซึ่งถือว่าเป็นการละเมิดสิทธิของผู้ทำการผลิตในที่ดินของพวกเขา

กล่าวโดยสรุป การล่อมรั้วในบริบทระบบกรรมสิทธิ์ชุมชนและเศรษฐกิจแบบยังชีพนั้น จะพบว่า รั้วมีความหมายสัมพันธ์กับพืชผลที่ปลูกในที่ดินมากกว่าจะเกี่ยวข้องกับที่ดิน ทั้งนี้ก็เนื่องมาจากวิถีคิดของชาวนาในยุคนี้มองเห็นที่ดินในฐานะ “ดิน” (soil) สำหรับการทำเกษตรกรรม กล่าวอีกนัยหนึ่ง อรรถประโยชน์ของที่ดินนั้นสัมพันธ์กับ “มูลค่าการใช้สอย” (use value) มากกว่า “มูลค่าการแลกเปลี่ยน” (exchange value) อย่างไรก็ตาม การพัฒนาไปสู่ความทันสมัยได้ส่งผลให้โลกทัศน์ของชาวนาเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย ทุกวันนี้ ชาวนามีค่านิยมหรือมองเห็นที่ดินเป็น “ทรัพย์สิน” และเป็น “สินค้า” ที่สามารถซื้อขายเปลี่ยนมือได้อย่างเต็มที่ ด้วยเหตุนี้ เมื่อชาวนามองโลกต่างไปจากเดิม ชาวนาก็ได้เปลี่ยนการรับรู้ของตนที่มีต่อที่ดิน กล่าวคือที่ดินไม่ได้มีคุณค่าในฐานะมูลค่าการใช้สอยเท่านั้น แต่เริ่มมีการให้ความหมายแบบใหม่ๆ เช่น ที่ดินในฐานะมูลค่าการแลกเปลี่ยนหรือที่ดินในฐานะ “มูลค่าเชิงสัญลักษณ์” (sign value) มากขึ้น

การให้ความหมายในฐานะมูลค่าการแลกเปลี่ยนและมูลค่าเชิงสัญลักษณ์มากขึ้นนี้ สะท้อนให้เห็นถึงการยอมรับกระบวนการทำให้เป็นสินค้าของชาวนา รั้วเป็นสิ่งหนึ่งที่ช่วยให้เห็นว่า ทำไมชาวนาจึงยอมรับระบบกรรมสิทธิ์เอกชน กล่าวคือ การสร้างความหมายของรั้วในปัจจุบันมีความแตกต่างจากอดีตอย่างสิ้นเชิง จากรั้วที่มีความหมายของวัตถุที่ถูกสร้างขึ้นในการป้องกันผลผลิตที่ปลูกในที่ดินของตนเอง มาเป็นรั้วที่เป็นเครื่องหมายแสดงกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล เมื่อที่ดินถูกรังวัด ผังหมุด และตีเส้นแบ่งเขตแดนบนแผนที่ รั้วกลายมาเป็นวัตถุพยานสำหรับแสดงอาณาเขตซึ่งผู้อื่นละเมิดมิได้ การล่อมรั้วจึงเป็นสัญลักษณ์ในการประกาศถึงอาณาเขตความเป็นเจ้าของที่ดินอย่างเด่นชัด

รั้วในบริบทการทำที่ดินให้เป็นสินค้ายังได้สะท้อนความเป็น “ปัจเจกบุคคล” ของชาวนา ซึ่งต้องการสร้างและแสดงอาณาเขตของตนเอง ซึ่งมีนัยของการกีดกันมากกว่าการผนวกรวม สำหรับผู้ที่ต้องการขายที่ดิน การล่อมรั้วทำให้มองเห็นขอบเขตที่ดินที่ต้องการขายชัดเจน และในเวลาเดียวกัน ถ้าซื้อที่ดินไปแล้วยังไม่มีการล่อมรั้ว ผู้ซื้อ ก็มักจะล่อมรั้วในภายหลังเพื่อแสดงอาณาเขต หรือในกรณีนายทุนเข้าไปยึดครองที่ดินสาธารณะของชุมชนและทำการออกโฉนด ก็จะมีการล่อมรั้วเอาไว้เพื่อแสดงความเป็นเจ้าของ เพื่อทำให้ที่ดินที่เคยเป็นที่สาธารณะประโยชน์ที่ชาวบ้านใช้ร่วมกันกลายมาเป็นกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลในเชิงสัญลักษณ์และกีดกันผู้อื่นไม่เข้ามาในพื้นที่

ในอีกด้านหนึ่ง รั้วยังมีความหมายแสดงถึงชนชั้นทางสังคมที่แตกต่างกัน บุคคลภายนอกที่เข้ามาซื้อที่ดินหรือชาวนารายนิยมสร้างรั้วลวดหนามซึ่งมีความแข็งแรง ใช้เสาปูนและคอนกรีตมาช่วยกันทำ การล่อมรั้วลวดหนามจึงเป็นการแสดงสถานภาพของผู้

เป็นเจ้าของรั้วว่าเหนือกว่าชานาที่ทำรั้วจากไม้ซึ่งเป็นวัสดุที่หาเอากายในชุมชน ยิ่งไปกว่านั้น ในกรณีความขัดแย้งในที่ดิน รั้วกลายเป็นเครื่องมือในการลดทอนความชอบธรรมในการถือครองกรรมสิทธิ์ของอีกฝ่ายหนึ่ง กล่าวคือ ในกรณีที่ดินซึ่งมีการซ้อนทับกันระหว่างนายทุนและชานา พวกเขาจะจ้างชาวบ้านในละแวกนั้นเข้าไปล้อมรั้วในที่ดิน อีกทั้งยังมีการเข้าไปรื้อทำลายรั้วซึ่งชานาสร้างไว้ก่อนหน้านี้ เป็นการแสดงออกเชิงสัญลักษณ์ถึงการข่มขู่ คุกคาม และขับไล่ออกจากที่ดิน ซึ่งส่วนมากจะเข้าไปรื้อรั้วของชานาในยามวิกาล ในขณะที่ชานา เมื่อพบว่านายทุนเข้ามาดำเนินการล้อมรั้วในแปลงของตน ชานาบางรายก็เข้าไปรื้อรั้วที่นายทุนสร้างขึ้นมา บางกรณีก็ไปแจ้งความกับตำรวจว่ามีการบุกรุกที่ดินของตน บางรายก็ปล่อยให้รั้วที่ถูกสร้างขึ้นโดยคนภายนอกไว้ อย่างนั้น แต่ก็ยังต้องเข้าไปทำกินในที่ดินตามเดิม เราจะพบว่า การสร้างและรื้อทำลายรั้วโดยนายทุนและชานาเป็นกระบวนการต่อสู้เชิงสัญลักษณ์ เพื่อช่วงชิงการแสดงความเป็นเจ้าของที่ดินผืนใดผืนหนึ่ง

กล่าวโดยสรุป รั้วในบริบทสังคมชนบทยุคโลกาภิวัตน์ไม่ได้เป็นพื้นที่แสดงอำนาจของรัฐในหมู่บ้านตามที่ Phillip Hirsch ได้ตั้งข้อสังเกตเท่านั้น แต่การเปลี่ยนแปลงความหมายของรั้ว ได้ช่วยให้เราเห็นว่าชานาในชนบทได้เปลี่ยนแปลงวิถีคิด มุมมอง และการรับรู้ของตน ในฐานะที่เป็น “ผู้กระทำการ” กล่าวคือ ชานาให้ความสำคัญกับโฉนดที่ดิน ไม่ใช่เพราะรัฐบอกให้พวกเขาไปออกโฉนด แต่ชานาให้ความสำคัญกับโฉนดที่ดิน ก็เพราะวิถีคิดของพวกเขาได้เปลี่ยนแปลงไปแล้ว อย่างไรก็ตาม การล้อมรั้วยังได้เผยให้เห็นความขัดแย้งและการแย่งชิงที่ดิน แม้รัฐจะไม่ได้เป็นผู้ลงมัลล้อมรั้วด้วยตนเอง แต่รัฐก็คือผู้ออกกฎหมายที่สนับสนุนให้การล้อมรั้วเป็นสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรม (cultural sign) ที่สร้างความชอบธรรมในการแสดงความเป็นเจ้าของที่ดิน ซึ่งก็ไม่ต่างจากการออกกฎหมายการปิดล้อม (enclosure acts) ในอังกฤษช่วงปฏิวัติอุตสาหกรรม ซึ่งได้แปรเปลี่ยนที่ดินในการทำการเกษตรของชานาและที่สาธารณะให้กลายเป็นที่ดินที่ถูกผูกขาดและอยู่ในมือของคนกลุ่มหนึ่ง

ถึงแม้ว่า แม้ประเทศไทยจะไม่มีปรากฏการณ์การยึดแย่งที่ดิน (land grabbing) ให้เห็นเด่นชัด แต่ในกรณีความขัดแย้งระหว่างนายทุนกับชานาในตำบลหนองกินเพล ก็เผยให้เห็นว่า ปรากฏการณ์การเข้ามาครอบครองที่ดินผืนใหญ่ของนายทุนท้องถิ่นเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นมาไม่น้อยกว่า 4 ทศวรรษ หากแต่ไม่มีใครใส่ใจกับปรากฏการณ์เช่นนั้นมากนัก เนื่องจากเป็นปรากฏการณ์เฉพาะท้องถิ่นหนึ่งๆ อย่างไรก็ตาม ปัญหาความขัดแย้งที่เกิดขึ้นได้เผยให้เราเห็นความซับซ้อนของสังคมชนบท ซึ่งชานาพยายามแข่งขัน

ในการเป็นเจ้าของที่ดินภายใต้วาทกรรมของระบบกรรมสิทธิ์เอกชน ชาวนาได้เข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการล้อมรั้วเพื่อแสดงสิทธิความเป็นเจ้าของที่ดินของตน ในเวลาเดียวกัน การล้อมรั้วก็แสดงให้เห็นถึงความพยายามที่จะโต้แย้งสิทธิในการครอบครองที่ดินของชาวนาภายใต้การแย่งชิงและการพิพาทในที่ดิน ด้วยเหตุนี้ การศึกษาการสร้าง ความหมายทางวัฒนธรรมจึงทำให้เรามองเห็นทั้งความเปลี่ยนแปลงของวิถีคิดและโลกทัศน์ของชาวนาซึ่งเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของรัฐและทุนอย่างแนบแน่น และในเวลาเดียวกันก็ช่วยทำให้เรามองเห็นกระบวนการเบียดขับให้เป็นชายขอบ การถูกเอารัดเอาเปรียบ และการต่อต้านการถูกกดขี่ของชาวนา ความหมายของรั้วที่เปลี่ยนแปลงไป ยืนยันว่า พลวัต ความเปลี่ยนแปลงของสังคมชนบทไม่ได้มาจากปัจจัยภายนอก เช่น การครอบงำจากรัฐ กฎหมาย หรือการทุจริต เพียงด้านเดียว การเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมตลอดจนโลกทัศน์ของชนบทนี้เอง ที่ช่วยยืนยันอย่างหนักแน่นว่า สังคมชนบท หมู่บ้าน หรือสังคมชาวนา ได้เปลี่ยนแปลงไปแล้ว

ที่ดินและการดำรงชีพที่หลากหลาย: การกลับมาเป็นชาวนา เศรษฐกิจไม่ เป็นทางการ และความแตกต่างในชนบท

ความเปลี่ยนแปลงของการให้ความหมายของ “รั้ว” ในแต่ละยุคสมัยของชาวนาเป็นตัวอย่างที่ได้นำให้เห็นว่า การศึกษาการสร้าง ความหมายทางสังคมจะช่วยให้เราเข้าใจได้ว่าเหตุใดคนในชนบทจึงเปลี่ยนวิถีคิดและหันมายอมรับระบบกรรมสิทธิ์เอกชนที่รัฐกำหนดมาเป็นบรรทัดฐานของสังคม กล่าวคือ เมื่อคนในชนบทให้ความหมาย โลกรอบตัวเปลี่ยนแปลงไป ก็เท่ากับว่าสังคมชนบทได้เปลี่ยนโฉมหน้าตามไปด้วย ดังที่ชาวนาได้นิยามความหมายของรั้วในฐานะเครื่องหมายแสดงการครอบครองเป็นเจ้าของที่ดิน อย่างไรก็ตาม การยอมรับนั้นไม่ได้หมายความว่าพวกเขายินยอมตกเป็นเบี้ยล่างต่อกฎระเบียบที่สังคมภายนอกสร้างขึ้น เมื่อชาวนาพบว่าพวกเขาถูกฉ้อโกงหรือถูกแย่งชิงที่ดินไปอย่างไม่เป็นธรรม พวกเขาก็พยายามโต้แย้งสิทธิของพวกเขา การล้อมรั้วที่ดินโดยชาวนาจึงเป็นการแสดงออกเชิงสัญลักษณ์ที่สะท้อนให้เห็นว่าคนในชนบทพยายามที่จะพูด ภาษาเดียวกับคนอื่นๆในสังคม หรืออยู่ใน “สนาม” ของการต่อสู้ช่วงชิงเดียวกันกับคนอื่นๆในสังคม ด้วยเหตุนี้ การต่อต้านของชาวนาจึงไม่ได้ต้องการที่จะเป็นอิสระจากรัฐและทุน หรือเป็นการเมืองแบบถอนรากถอนโคน แต่แรงปรารถนาทางการเมืองของชาวนาในปัจจุบันคือพวกเขาต้องการดำรงอยู่อย่างมีศักดิ์ศรีที่จะเป็นส่วนหนึ่งของสังคมประชาธิปไตยและระบบตลาดเสรี

อย่างไรก็ตาม การศึกษาการสร้างความหมายทางสังคมเพียงมิติเดียวไม้อาจจะทำความเข้าใจการสร้างอัตลักษณ์และพลวัตสังคมชนบทได้อย่างรอบด้านเพียงพอ หากแต่ผู้เขียนเห็นว่า การศึกษาการประกอบสร้างวัฒนธรรมของสังคมชนบทไม่ได้แยกขาดออกจากพฤติกรรมทางเศรษฐกิจของชาวนา ดังที่ Karl Polanyi (1957) ได้เสนอว่า แท้จริงแล้วเศรษฐกิจนั้นแฝงฝังอยู่ในโครงสร้างสังคม ด้วยเหตุนี้ วิธีวิทยาที่จะทำความเข้าใจพลวัตสังคมชนบทในศตวรรษที่ 21 ก็คือ การส่องสะท้อน (reflexive) ระหว่างมิติทางเศรษฐกิจและมิติทางวัฒนธรรมภายในสังคมชนบท ซึ่งล้วนสัมพันธ์และมีอิทธิพลต่อกัน อย่างไรก็ตาม แม้บทความนี้จะไม่ได้มุ่งเน้นวิเคราะห์มิติทางการเมือง แต่ถ้าเราเชื่อว่าทุกสิ่งล้วนเป็นเรื่องการเมือง ถึงที่สุดแล้ว เราก็ต้องพิจารณาวัฒนธรรมในฐานะ “การเมืองวัฒนธรรม” (cultural politics) และพิจารณาเศรษฐกิจในฐานะ “เศรษฐศาสตร์การเมือง” (political economy)

Jonathan Rigg ได้สรุปภาพความเปลี่ยนแปลงของชนบทในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ช่วงต้นศตวรรษที่ 21 ว่า ชนบทได้เปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจอย่างรวดเร็ว ซึ่งทำให้เกิดชุดความเปลี่ยนแปลงที่สัมพันธ์กัน ได้แก่ แรงงานถูกผลักออกจากภาคการเกษตรเป็นจำนวนมาก ที่ดินไม่ได้กลายเป็นเครื่องชี้วัดความมั่งคั่งของสังคมชนบทอีกต่อไป รายได้จากการเป็นแรงงานกลายมาเป็นปัจจัยในการกำหนดรายได้ของครัวเรือน การเพิ่มขึ้นของรายได้นอกภาคการเกษตร การอพยพไปทำงานในเมือง และการเปลี่ยนแปลงกระบวนการและแบบแผนการผลิต (Rigg, 2001)

ในประเด็นเรื่องการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างที่ดินกับชาวนา Rigg and Nattapoolwat เห็นว่า จุดเปลี่ยนสำคัญของการจำแนกความแตกต่างทางชนชั้นภายในชนบทภาคเหนือของประเทศไทย ก็คือ ท่ามกลางการลดทอนภาคการเกษตร ชาวนาในภาคเหนือเริ่มหลุดออกจากการใช้ประโยชน์ที่ดิน และหันไปประกอบอาชีพนอกภาคการเกษตรที่หลากหลาย ทำให้ที่ดินซึ่งเคยใช้จำแนกความแตกต่างในชนบทไม่สามารถเป็นตัวชี้วัดความมั่งคั่งและชนชั้นได้ ในบริบทโลกาภิวัตน์ สิ่งที่จำแนกความแตกต่างในสังคมชนบท คือ “การศึกษา” กล่าวคือ การศึกษาได้สร้างมูลค่าเพิ่มทางเศรษฐกิจเนื่องจากการศึกษาทำให้คนมีความรู้และทักษะในการประกอบอาชีพมากขึ้น (Rigg and Nattapoolwat, 2001)

ด้วยเหตุนี้ ชาวนาในยุคใหม่ได้ไปพ้นลักษณะที่เรียกว่า “ชาวนาเต็มเวลา” (full time farmers) เนื่องจากแรงกดดันจากความยากลำบากและการไม่ประสบผลสำเร็จในการทำเกษตรแบบเข้มข้น ยุทธศาสตร์ในการดำรงชีพของชาวนาจึงต้องปรับตัวมาทำงาน

หลากหลายอาชีพ และมีลักษณะเป็น “ชาวนาไม่เต็มเวลา” (part-time farmers) ด้วยเหตุนี้ บทบาทของที่ดินต่อชาวนาจึงลดลง เนื่องจากว่าที่ดินไม่ได้ช่วยให้ชาวนาไปพ้นจากความยากจน อีกทั้งที่ดินกลายเป็นทรัพยากรที่เริ่มมีอยู่อย่างจำกัด Rigg จึงเห็นว่าชาวนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เริ่มให้ความสำคัญกับที่ดินลดลง และในเวลาเดียวกัน ก็เป็นโอกาสให้ชาวนาแสวงหาทางเลือกในการดำรงชีพแบบใหม่ๆ (Rigg, 2005) เมื่อที่ดินไม่ได้เป็นปัจจัยสำคัญต่อการดำรงชีพของชาวนาอีกต่อไป ทำให้การจัดลำดับช่วงชั้นทางสังคมของคนในชนบทมีความซับซ้อนมากขึ้น กล่าวคือ แรงงานที่ไร้ที่ดินอาจมีโอกาสแสวงหารายได้ได้ดีกว่าเกษตรกรรายย่อยที่ทำการเกษตรในที่ดินแปลงเล็กๆ (Rigg, 2006)

ผู้เขียนเห็นด้วยกับ Rigg ที่เสนอว่าที่ดินไม่ได้เป็นปัจจัยชี้ขาดในการจำแนกความแตกต่างทางชนชั้นอีกต่อไป และที่ดินได้ค่อยๆ เสื่อมความสำคัญต่อยุทธศาสตร์การดำรงชีพของคนในชนบท อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนเห็นแย้งว่าการกลับมาศึกษาที่ดินอย่างมีชีวิตชีวาอีกครั้งหนึ่งก็เป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้การวิเคราะห์พลวัตสังคมชนบทเปิดกว้างมากกว่าที่จะละทิ้งมันไป ยิ่งไปกว่านั้น การศึกษาที่ดินก็จะช่วยให้เราไม่นิยามความเป็นชาวนาในศตวรรษที่ 21 อย่างคับแคบ จากการนิยามของ Eric Wolf ที่ระบุว่าชาวนามีความสัมพันธ์กับสามสิ่งอย่างแนบแน่น คือ เกษตรกรรม ที่ดิน และการยังชีพ (Kearney, 1996) แต่ในทัศนะของ Michael Kearney เห็นว่า การชาวนายุคใหม่มีลักษณะข้ามชาติ และมีการปรับตัวที่หลากหลาย เขาเห็นว่า ในบริบทโลกาภิวัตน์นี้เราควรที่จะให้ความสำคัญกับการวิเคราะห์ชาวนากับที่ดินด้วย แต่ที่ดินเป็นองค์ประกอบหนึ่งของชีวิตทางสังคมของชาวนาเท่านั้น ดังที่ Kearney เสนอว่าการทำความเข้าใจอัตลักษณ์ชาวนาที่เปลี่ยนไปเป็น “ความเป็นชาวนาในยุคหลัง” (postpeasantry) นั้น เราควรวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่าง “ที่ดิน แรงงาน ทุนการเงิน ครัวเรือน บรรษัทข้ามชาติ และความ เป็นบุคคล (Kearney, 1996) ซึ่งจะทำให้เราข้ามพ้นแนวทางของการศึกษาชาวนาของนักมานุษยวิทยาที่มองเห็นชาวนาเป็นวัตถุที่มีแก่นแท้ (unitary objects) มาเป็นการศึกษาชาวนาที่มองเห็นพวกเขาเป็นอัตบุคคลที่ซับซ้อน (complex subjects) (Kearney, 1996:)

แม้ว่าที่ดินจะไม่ได้เป็นปัจจัยชี้ขาดในการจำแนกความแตกต่างทางชนชั้น และที่ดินได้ค่อยๆ เสื่อมความสำคัญต่อยุทธศาสตร์การดำรงชีพของคนในชนบทตามที่ Jonathan Rigg เสนอไว้ก็ตาม แต่เราจะพบว่า ชาวนาอีสานก็ยังมีความพยายามที่จะรักษาที่ดินเอาไว้ แม้ข้อเท็จจริงอีกด้านหนึ่งก็พบว่าชาวนาก็ได้ขายที่ดินออกไปเช่นเดียวกัน ผู้เขียนเห็นว่า การวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างที่ดินกับชาวนาจะช่วยทำให้เรามองเห็นภาวะขัดกัน (contradict) ภายในอัตลักษณ์ของชาวนา ซึ่งมีทั้งความเป็น

ชาวนาแบบเดิม ความเป็นหลังชาวนา และภาวะที่ข้ามพ้นชาวนา (non-peasant) นั่นคือ การศึกษาที่ดินจะช่วยให้เรามองเห็นกระบวนการเปลี่ยนผ่านจากการลดทอนความเป็นชาวนาและการกลับมาเป็นชาวนานั้นเป็นชุดความสัมพันธ์ที่มีความซับซ้อน มองเห็นการปรับตัวทางด้านเศรษฐกิจ ซึ่งไม่เพียงแต่มีการประกอบอาชีพที่หลากหลาย แต่ชาวนาจำนวนหนึ่งเข้าสู่ภาคเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการ ในเวลาเดียวกัน ที่ดินยังสัมพันธ์กับการก่อตัวของความแตกต่างในสังคมชนบท แม้ที่ดินจะไม่ใช่อุปปัจจัยสำคัญที่สุด แต่การมีและไม่มีที่ดินนั้นเกี่ยวพันกับความขัดแย้งและเกี่ยวพันกับสถานภาพทางสังคมที่เหลื่อมล้ำกันภายในสังคมชนบทอย่างไม่สามารถแยกขาดออกจากกันได้

กระบวนการกลายเป็นแรงงาน การลดทอนความเป็นชาวนา การลดทอนการเป็นแรงงาน และการกลับมาเป็นชาวนา

ในช่วงคาบเกี่ยวระหว่างปลายศตวรรษที่ 20 และต้นศตวรรษที่ 21 เป็นช่วงเวลาที่ชาวนาซึ่งอพยพไปทำงานในเมืองหรือกลายเป็นแรงงานข้ามชาติได้กลับมาสู่ชนบท และได้กลับมาเป็นชาวนาใหม่อีกครั้งหนึ่ง การกลับมาเป็นชาวนานั้นมีความสัมพันธ์กับการลดทอนการเป็นแรงงาน (deproletarianization) กล่าวคือ Hardt and Negri เห็นว่า กระบวนการผลักดันให้ชาวนากลายเป็นแรงงานรับจ้างซึ่งต้องทำงานภายใต้ระเบียบวินัยภายใต้ความสัมพันธ์แบบนายจ้างกับลูกจ้าง การได้รายได้มากมายนั้นได้แลกกับชีวิตที่ทุกข์ยาก การที่ชาวนากลายเป็นแรงงานข้ามชาติก้าวไปเป็นส่วนหนึ่งของระบบตลาดโลกได้สร้างสำนึกที่ Hardt and Negri เรียกว่า “ความปรารถนาใหม่ในการมีอิสรภาพ” (a new desire for liberation) (Hardt and Negri, 2000: 252)

กรณีชาวนาในตำบลหนองกินเพลและชาวนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ช่วงทศวรรษที่ 1990 กระแสคลื่นของชาวนาได้เดินทางไปทำงานต่างแดน ไม่ว่าจะเป็นไปทำงานเป็นแรงงานก่อสร้างในประเทศสิงคโปร์ ได้หวั่น ตลอดจนประเทศในตะวันออกกลาง การไปเป็นแรงงานเก็บผลไม้ที่ประเทศในแถบสแกนดิเนเวีย แม้จะพบว่า ส่วนใหญ่ที่ออกเดินทางไปแสวงหารายได้นอกประเทศจะเป็นผู้ชาย แต่ก็มีผู้หญิงที่เดินทางไปทำงานต่างประเทศเช่นกัน เรื่องเล่าของแรงงานข้ามชาติเหล่านั้น มีทั้งรอยยิ้มและน้ำตา มีทั้งคนที่สามารถเก็บเงินจนสร้างเนื้อสร้างตัวได้ มีทั้งคนที่ประสบกับความยากลำบากในการทำงานตลอดจนการปรับตัวกับนายจ้างและสภาพแวดล้อม ชาวนาผู้หญิงคนหนึ่งเล่าว่า เธอถูกหลอกจากบริษัทนายหน้าให้ไปทำงานยังประเทศเกาหลี โดยเสียเงินไปหลายหมื่นบาท แต่เมื่อเดินทางถึงสนามบิน เธอถูกกักตัวไว้ เนื่องจากว่าไม่มีเอกสารขออนุญาตไป

ทำงาน ในที่สุด เธอจึงถูกส่งตัวกลับในอีกไม่กี่ชั่วโมงต่อมา ในปัจจุบันนี้ เราจะพบว่า กลุ่มคนที่เคยไปทำงานต่างถิ่นส่วนใหญ่ได้กลับมาอาศัยอยู่ในชนบท มีจำนวนน้อยที่ไปอยู่อาศัยกับลูกหลานที่ทำงานในเมืองใหญ่ๆ และมีจำนวนน้อยมากที่ยังคงเดินทางไปทำงานต่างประเทศอีก เช่น ครูสอนมวยไทยคนหนึ่งไปทำงานอยู่ที่ประเทศญี่ปุ่นมา 10 ปี ยังคงประกอบอาชีพที่ประเทศญี่ปุ่น ในบางปี เขาได้ระดมเงินจากทั้งคนไทยในญี่ปุ่นและคนญี่ปุ่นจัดทำผ้าป่ามาถวายวัดที่หมู่บ้านซึ่งเขาอาศัยอยู่

นอกไปจากนี้ ในช่วงทศวรรษที่ 1990 ชาวนาส่วนใหญ่ซึ่งไม่ได้ไปแสวงหาโชคลาภยังต่างแดน แต่พวกเขาก็เดินทางไปทำงานในเมืองใหญ่ต่างๆ มีทั้งชาวนาที่ทำงานที่มีลักษณะที่หลากหลาย เช่น นำไม้กวาดซึ่งเป็นผลิตภัณฑ์ท้องถิ่นใส่รถกระบะไปเร่ขายตามเมืองต่างๆ การไปทำงานขายนมเปรี้ยวตามบ้านเรือนร้านค้าต่างๆ ในเขตชานเมืองของกรุงเทพมหานคร บางคนเลือกแหล่งทำงานในเมืองอุบลราชธานีซึ่งไม่ห่างไกลบ้านของตนเองมากนัก เช่น เป็นพนักงานขายในห้างสรรพสินค้าหรือร้านอาหาร อย่างไรก็ตาม เมื่อสภาพเศรษฐกิจในประเทศเริ่มตกต่ำลง การทำงานต่างถิ่นไม่ได้เป็นแหล่งที่สร้างรายได้เหมือนแต่ก่อน พวกเขาจึงเดินทางกลับมาพำนักอาศัยอยู่ในชนบท ซึ่งพบว่าการกลับมาเป็นชาวนาใหม่อีกครั้งในครั้งไม่ได้เป็นการกลับมาเป็นชาวนาแบบยังชีพ แต่เป็นชาวนาแบบใหม่ซึ่งมียุทธศาสตร์การประกอบอาชีพที่หลากหลาย ตลอดจนเป็นชาวนาที่ดำรงอยู่อย่างไม่แยกขาดออกจากเศรษฐกิจระบบตลาดและรัฐ

กรณีตัวอย่างหนึ่งชี้ให้เห็นว่า การตัดสินใจกลับมาเป็นชาวนาใหม่ไม่ได้มาจากแรงจูงใจทางเศรษฐกิจ หากแต่การกลับคืนสู่ชนบทนั้นเกิดจากประสบการณ์ที่ไม่ค่อยสู้ดีนักจากการกลายเป็นแรงงานรับจ้าง ดังกรณีตัวอย่าง “เอก” เขาได้ตัดสินใจกลับมาอาศัยอยู่ที่บ้านของเขา เนื่องจากการไปทำงานเป็นภารโรงในโรงเรียนเอกชนแห่งหนึ่ง เขาได้เงินเดือนเพียงไม่กี่พันบาทและต้องเสียค่าใช้จ่ายเป็นค่าน้ำมรดกจากรายยendtสำหรับเดินทางเป็นระยะทางหลายกิโลเมตรเพื่อเดินทางไปทำงาน เขาจึงตัดสินใจลาออกจากงานโดยให้เหตุผลว่า เขาไม่มีศักดิ์ศรีในการทำงานกับนายจ้างที่มองไม่เห็นความสำคัญของเขา นอกจากนี้ เขายังบอกว่านายจ้างของเขาเป็นคนจีน แต่ตัวเขาเป็นคนลาว จึงรู้สึกว่าเขาถูกกดทับในฐานะเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่ต่ำต้อยกว่า

กรณีเช่นนี้ แสดงให้เห็นภาพของกระบวนการลดทอนการเป็นแรงงาน ซึ่งเผยให้เห็นความเหลื่อมล้ำทางสังคมที่มีการทับซ้อนอย่างหลากหลาย ทั้งความตึงเครียดระหว่างนายจ้างกับลูกจ้าง ความตึงเครียดระหว่างเมืองกับชนบท ความตึงเครียดทางชาติพันธุ์ อีกทั้งประสบการณ์ของการถูกแย่งชิงที่ดิน การถูกปิดล้อมทรัพยากรส่วนรวม

ตลอดจนความไม่เป็นธรรมต่างๆ ที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวัน ตลอดจนการรับรู้ข้อมูลข่าวสารจากสื่อต่างๆ เงื่อนไขเหล่านี้ผลักดันให้เขากลับมาเป็นชาวนาใหม่ ทั้งๆที่เขาที่ไม่แน่ใจว่า การกลับมาเป็นชาวนาจะทำให้เขามีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นได้

ดังนั้น การกลับมาเป็นชาวนาจึงไม่ได้มีเหตุผลทางเศรษฐกิจเพียงมิติเดียว หากการกลับมาเป็นชาวนาเป็นผลพวงจากสำนึกแบบใหม่และความปรารถนาแบบใหม่ที่เกิดขึ้นกับชาวนาในศตวรรษที่ 21 โดยเฉพาะอย่างยิ่งความปรารถนาที่จะเป็นอิสระจากการถูกกดขี่ ขูดรีด หลังจากที่เขาได้กลับมาเป็นชาวนาแล้ว เขาได้ประกอบอาชีพที่หลากหลาย ทั้งการทำนา การเลี้ยงปลาในกระชัง การค้าขายเล็กๆ น้อยๆ การเลี้ยงปลาในกระชังของเขานั้นเป็นลักษณะเกษตรพันธสัญญา กับชาวนาที่ยกระดับตนเองเป็นนายทุน โดยเขาเอาพันธุ์ปลา อาหารปลา มาก่อน และจ่ายเงินหลังจากที่เขาขายปลาได้ หลังจากนั้น ปลาที่เขาเลี้ยงเกิดโรคและตายไปเป็นจำนวนมาก เขาขาดทุนและมีหนี้สินเป็นเงินหลายแสนบาท จึงตัดสินใจเลิกอาชีพนี้ไปในที่สุด และก็เห็นว่า เขาถูกคนบ้านเดียวกันเอาเปรียบ เขาจึงตัดสินใจที่จะหันมาทำอาชีพค้าขายในตลาดนัดซึ่งมีการหมุนเวียนขายไปตามที่ต่างๆ โดยเขาและภรรยารับรองเท้าและสินค้าอื่นๆ ซึ่งมีตำหนักจากโรงงานที่น้องชายของเขาทำงานอยู่มาขายในราคาถูก กลายเป็นรายได้หลักในการส่งเสียลูกสาวของเขาเรียนแพทยศาสตร์ อย่างไรก็ตาม เขาก็ยังปลูกข้าวเพื่อบริโภคในครัวเรือน และขายทุกปีเช่นกัน

กรณีตัวอย่างที่หยิบยกมาข้างต้น ทำให้เห็นว่า การลดทอนการเป็นชาวนาทำให้ชาวนากลายเป็นกรรมกร และหลังจากนั้นก็กลับมาเป็นชาวนา ซึ่งการกลับมาเป็นชาวนาใหม่นั้นมีลักษณะที่ผิดแผกไปจากชาวนาในยุคเศรษฐกิจแบบยังชีพโดยสิ้นเชิง แต่เป็นชาวนาแบบใหม่ ซึ่งมีการประกอบอาชีพที่หลากหลาย เราจะพบว่า ในมิติเศรษฐกิจ การกลับมาเป็นชาวนาคือการสร้างทางเลือกในการสร้างรายได้ที่มาจากหลากหลายแหล่ง แม้เราจะพบว่า การกลับมาเป็นชาวนาใหม่จะเสี่ยงต่อความไม่แน่นอนทางเศรษฐกิจมากขึ้น แต่การตัดสินใจกลับมาเป็นชาวนาไม่ได้มาจากการที่ชาวนาคิดคำนวณเรื่องผลกำไรและขาดทุนเท่านั้น หากมาจากความปรารถนาที่จะเป็นอิสระของชาวนาอีกด้วย

เศรษฐกิจอย่างไม่เป็นทางการ ที่ดิน และความแตกต่างในชนบท

กรอบคำอธิบายความเปลี่ยนแปลงของสังคมชาวนาในบริบทของประเทศไทย และชาวนาในเอเชียใต้ให้ความสำคัญกับการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างภาคการเกษตรกับนอกภาคการเกษตร อาทิเช่น Rigg and Parnwell (2012) ได้ศึกษาหมู่บ้านสองแห่ง

คือ บ้านโนนแต้และบ้านท่าสองคอนซึ่งอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย เพื่อทำความเข้าใจความเปลี่ยนแปลงภาคการเกษตรในรอบ 25 ปีที่ผ่านมา ทั้งสองคนพบว่า ชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในหมู่บ้านซึ่งมีอายุ 45 ปีลงมา ส่วนใหญ่จะมีอาชีพทำงานนอกหมู่บ้าน ในขณะที่อายุ 46 ปีขึ้นไปจะยังคงทำงานเป็นเกษตรกร อย่างไรก็ตาม จะพบว่า รายได้ของครัวเรือนชาวนาทั้งสองหมู่บ้านได้แปรเปลี่ยนไปสู่เศรษฐกิจนอกภาคการเกษตรมากขึ้น การทำการเกษตรในฟาร์มเพียงลำพังไม่สามารถที่จะแสวงหารายได้ทีเพียงพอต่อการดำรงชีพอีกต่อไป

อย่างไรก็ตาม การมองเห็นเศรษฐกิจของสังคมชนบทมีเพียงเศรษฐกิจในภาคการเกษตรและเศรษฐกิจนอกภาคการเกษตร เป็นการมองแบบคู่ตรงข้าม ทำให้ละเลยพลวัตที่ชาวนาแสวงหารายได้อย่างซับซ้อน เนื่องจากในปัจจุบันชาวนาได้หันไปหาเศรษฐกิจแบบไม่เป็นทางการมากขึ้น กล่าวคือ ชาวนาไม่ได้ปรารถนาที่จะเป็นแรงงานรับจ้าง ซึ่งเป็นอาชีพที่ถูกมองว่าไม่มีเกียรติและศักดิ์ศรี แม้จะพบว่า การเป็นชาวนาก็ไม่ได้แสดงออกถึงสถานภาพที่สูงกว่ามากนักก็ตาม แต่ชาวนาก็ไม่ได้ปรารถนาที่จะตกเป็นเบี้ยล่างด้วยการเป็นลูกจ้าง Michael Kearney เห็นว่า เส้นทางเศรษฐกิจของชาวนาไม่ได้มีเส้นทางเดียว กล่าวคือเมื่อพ้นจากการเป็นชาวนาก็ต้องไปเป็นกรรมกร แต่ชาวนามีทางเลือกในการประกอบอาชีพหรือแสวงหารายได้จากเส้นทางอื่นๆ “เศรษฐกิจอย่างไม่เป็นทางการ” เป็นกิจกรรมเศรษฐกิจซึ่งไม่นับรวมอยู่ในเศรษฐกิจอย่างเป็นทางการหรืออยู่นอกเหนือการควบคุมของรัฐ ไม่เสียภาษี และบางครั้งอาจเป็นสิ่งผิดกฎหมาย (Kearney, 1996)

ในขณะที่ Partha Chaterjee ได้ชี้ให้เห็นว่า เศรษฐกิจที่เรียกว่า ภาคเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการ (informal sector) มีลักษณะเป็นทุนขนาดเล็กซึ่งเขาเรียกว่าเป็น “ทุนที่ไม่ใช่บรรษัท” (non-corporate forms of capital) ทุนขนาดเล็กนี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อความจำเป็นในการดำรงชีพของครัวเรือนพวกเขา โดยอาศัยแรงงานของครัวเรือนหรือมีการจ้างแรงงานในการผลิตจำนวนไม่มากนัก ในขณะที่ภาคเศรษฐกิจอย่างเป็นทางการจะมีลักษณะเป็น “ทุนบรรษัท” (corporate forms of capital) ซึ่งมุ่งสะสมทุนเพื่อสร้างผลกำไรสูงสุด สำหรับนักคิดสาย subaltern studies (กลุ่มที่ศึกษาบุคคลหรือกลุ่มคนที่ไม่ใช่ชนชั้นนำผู้กุมอำนาจทางสังคม) อย่าง Chaterjee แล้ว เขาเห็นว่า คนจนเมืองสามารถที่จะจัดการองค์กรทางเศรษฐกิจของตนเองได้มันคงและมีประสิทธิภาพมากกว่าคนจนในชนบท ทั้งนี้เพราะชาวนารายย่อยและแรงงานในชนบทยังคงพึ่งพาการสนับสนุนจากรัฐใน

เรื่องของความจำเป็นขั้นพื้นฐานต่างๆโดยตรงและยังไม่สามารถจัดการกับตลาดได้ด้วยตนเองอย่างมีประสิทธิภาพ (Chaterjee, 2008)

การให้ความสำคัญกับเศรษฐกิจอย่างไม่เป็นทางการ ทำให้เรามองเห็นว่า คนในชนบทไม่ได้ยึดติดกับเศรษฐกิจภาคการเกษตรหรือนอกภาคการเกษตร หากแต่พยายามแสวงหาทางเลือกเพื่อดิ้นรนเอาตัวรอดของตนเอง เราจะพบว่า กิจกรรมทางเศรษฐกิจแบบใหม่ๆ ซึ่งหลากหลายซึ่งไม่ใช่กิจกรรมซึ่งใช้แรงงานทั้งในภาคการเกษตรและนอกภาคการเกษตร ชาวนาบางคนสร้างอาชีพที่เกี่ยวพันกับวัฒนธรรมท้องถิ่น เช่น หมอพรหมณ์ หมอลำ เป็นต้น บางคนหันมาเป็นดีเจวิทยุชุมชน มีรายได้จากการขายโฆษณาให้กับบริษัทผลิตภัณฑ์ขายปุ๋ยหรือสารเคมีทางการเกษตร บางคนทำหอพักให้คนภายนอกมาเช่าอาศัย ในอีกมิติหนึ่ง จะพบว่า บางคนผันตัวเองเป็นนักการเมืองท้องถิ่น ตลอดจนกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ซึ่งหากมองในมิติเศรษฐกิจ ก็เป็นอาชีพที่ทำให้ชาวนามีเงินเดือนประจำไม่ต่างจากคนชั้นกลางในเมือง การเป็นนายหน้าขายที่ดินซึ่งสามารถสร้างรายได้จากการได้ค่านายหน้าในการขายที่ดิน ตลอดจนการช่วยเหลือที่ดิน และการได้รับค่าจ้างในการสร้างรั้วล้อมที่ดิน นอกจากนี้ ยังมีงานในภาคเศรษฐกิจอย่างไม่เป็นทางการอีกรูปแบบหนึ่ง คือ “เศรษฐกิจนอกระบบ” (underground economy) ชาวนาบางคนแสวงหารายได้จากการขายหวยใต้ดิน ซึ่งสามารถสร้างรายได้เป็นอย่างดี ชาวนาบางคนผันตัวเองมาเป็นนายทุนปล่อยเงินกู้ หรือบางรายก็หันไปประกอบอาชีพการธนาคาร เช่น การค้าขายยาเสพติด เป็นต้น

กรณีตัวอย่างของชาวนาที่ผันมาเป็นนายทุนเงินกู้ คือ กรณีของ “แม่วัน” เธอมีที่ไร่และปลูกมันสำปะหลังจำนวน 30 ไร่ นอกจากนี้ยังมีที่นาอยู่อีก 38 ไร่ โดยที่นาครึ่งหนึ่งเป็นของพี่สาวซึ่งประกอบอาชีพเป็นครู เนื่องจากพี่สาวไม่มีเวลา เธอจึงเป็นผู้ปลูกข้าวและจัดการแบ่งข้าวให้พี่สาวไว้กิน ลูกสาวของเธอเพิ่งเรียนจบการบัญชีมา และได้ทำงานอยู่ในบริษัทขายวัสดุก่อสร้างขนาดใหญ่แห่งหนึ่ง นอกไปจากนี้ เธอยังประกอบธุรกิจส่วนตัวของเธอ คือ การปล่อยเงินกู้แก่พนักงานโรงงานเย็บผ้า โดยเธอจะยึดบัตรเบิกถอนเงินสด (เอทีเอ็ม) ของลูกหนี้ไว้ เวลาเงินเดือนออก เธอจะทำหน้าที่กดเงินและหักเงินที่ต้องผ่อนชำระพร้อมดอกเบี้ยไว้กับเธอ แล้วจึงค่อยนำเงินสดไปมอบให้กับลูกหนี้ของเธอ รายได้จากการปล่อยเงินกู้ที่เกิดขึ้นอย่างเป็นกอบเป็นกำมากกว่ารายได้จากภาคการเกษตรและเงินที่ได้จากลูกสาวซึ่งทำงานเป็นพนักงานบริษัท วันนารายได้จากที่ได้มาจากการปล่อยเงินกู้มาใช้ลงทุนกิจกรรมในภาคการเกษตร และลงทุนซื้อที่ดินอีกผืนหนึ่ง

เพื่อที่จะปลูกยางพารา เศรษฐกิจอย่างไม่เป็นทางการจึงกลายเป็นช่องทางของชาวนารวยที่ต้องการมีอิสระทางการเงิน

ในกรณีของการเข้าสู่เศรษฐกิจนอกระบบของชาวนาจน จะพบว่า มีความพยายามที่จะแสวงหารายได้ซึ่งไม่ได้อยู่บนคู่ตรงข้ามระหว่างเศรษฐกิจในภาคการเกษตรและนอกภาคการเกษตรเช่นกัน กรณีแรก กรณีของ “พ่อคุณ” เขามีอาชีพเสริมคือการเป็นหมอพรหมณ์เป็นผู้ทำพิธีบายศรีสู่ขวัญในละแวกบ้านที่ตนอาศัยอยู่ เขาเป็นชาวนาที่มีที่ดินไม่มากนัก แต่ขอใช้ที่ดินของญาติในการปลูกพืชเศรษฐกิจ คือ มันสำปะหลังและปอ แต่ก็สร้างรายได้เพียงน้อยนิด เนื่องจากราคาส่งผลผลิตไม่ดีและต้นทุนก็เพิ่มสูงขึ้นเรื่อยๆ บางปีก็ขอเช่าที่ดินมาทำนา ในที่ดิน 3 ไร่ของเขาได้ปลูกต้นมะม่วงหิมพานต์ไว้ 200 ต้น ในปัจจุบันเหลือ 120 ต้น เนื่องจากไม่ได้ดูแลและใส่ปุ๋ย พื้นที่อีกหนึ่งงานนำไปปลูกยูคาลิปตัส พบว่ารายได้จากภาคการเกษตรของพ่อคุณ เมื่อรวมกันแล้วมีรายได้ราวสองหมื่นบาทต่อปี นอกจากนี้ ลูกสาวที่มีอาชีพเป็นครูได้ส่งเงินมาให้ครั้งละ 2,000-3,000 บาท โดยภาพรวม พ่อคุณจึงมีรายได้ไม่มากนัก เงินที่ได้มาเขานำมาใช้บริโภคในครัวเรือนและนำมาซ่อมแซมบ้านที่เลอะเล็กน้อย และการมีอาชีพในภาคเศรษฐกิจอย่างไม่เป็นทางการก็ไม่ได้ทำให้เขามีความมั่งคั่งอยู่ที่ดีขึ้นแต่อย่างใด

อีกกรณีหนึ่งได้ชี้ให้เห็นว่า ชาวนาที่ยากจนจะไม่สามารถสะสมทุนและขยายทุนของตนเองให้กว้างขวางขึ้นเพื่อนำไปลงทุนในการแสวงหารายได้ที่หลากหลายจากช่องทางอื่นๆ เช่นเดียวกับชาวนารวย กรณีของ “แม่บัว” เธอมีที่ดินอยู่ 8 ไร่ เธอเป็นอาสาสมัครสาธารณสุขประจำหมู่บ้าน รายได้ของเธอที่นำมาจุนเจือครอบครัวนั้น มาจากการขายหอยใต้ดิน ซึ่งสามารถสร้างรายได้ที่แน่นอนกว่าการทำงานในภาคการเกษตรและการไปเป็นแรงงานรับจ้าง อย่างไรก็ตาม เธอไม่สามารถที่จะสะสมทุนและขยายทุนของตนเองได้เหมือนชาวนารวย แต่เธอสามารถนำรายได้จากเศรษฐกิจนอกระบบมาใช้จ่ายในครัวเรือนได้คล่องตัวมากขึ้น จากทั้งสองกรณีทำให้เราพบว่า ชาวนาจนเข้าสู่เศรษฐกิจไม่เป็นทางการก็เพื่อที่จะขูดรีดตนเอง (self-exploitation) น้อยลง เนื่องจากไม่จำเป็นต้องใช้แรงงานของตนเองอย่างเข้มข้นเหมือนกับการทำงานในภาคการเกษตรและนอกภาคการเกษตร

ดังนั้น การหันมาสนใจเศรษฐกิจไม่เป็นทางการนี้ ผู้เขียนเห็นว่าจะช่วยทำให้เรามองเห็นสังคมชนบทในมิติที่ซับซ้อนและทำให้เรามองเห็นความแตกต่างในชนบทชัดเจนขึ้น หรืออีกนัยหนึ่ง ทำให้เรามองเห็นความแตกต่างทางชนชั้นภายในสังคมชนบทชัดเจนขึ้น เราจะพบว่า แม้ชาวนารวยและชาวนาจนจะเข้าสู่ภาคเศรษฐกิจอย่างไม่เป็น

ทางการเหมือนๆ กัน แต่เศรษฐกิจอย่างไม่เป็นทางการของกลุ่มชาวนารวยและชาวนาจน นั้นแตกต่างกัน ในกรณีชาวนาจน เศรษฐกิจอย่างไม่เป็นทางการกลายเป็นแหล่งรายได้ที่ ช่วยดำรงชีพให้สามารถเอาตัวรอดได้ในระบบทุนนิยม ในทางกลับกัน กรณีชาวนารวย พวกเขาใช้เศรษฐกิจอย่างไม่เป็นทางการในการสะสมทุนให้เพิ่มมากขึ้น ดังนั้น แม้จะพบว่า ชาวนารวยและชาวนาจนจะพยายามดิ้นรนแสวงหารายได้จากเศรษฐกิจนอกระบบ เหมือนกัน แต่กรณีนั้น จะพบว่า ช่องว่างระหว่างชาวนารวยกับชาวนาจนยิ่งถ่างกว้างมากขึ้น เพราะชาวนารวยอาศัยเศรษฐกิจนอกระบบขยายพื้นที่การผลิตทางเศรษฐกิจให้กว้าง ยิ่งขึ้น แม้จะพบว่าในบางราย ชาวนารวยก็นำรายได้จากเศรษฐกิจนอกระบบมาขยาย พื้นที่ในการบริโภคของตนเองด้วยเช่นกัน เช่น การไปซื้อรถกระบะ การสะสมที่ดินซึ่งเมื่อ ซื้อมาแล้วก็ปล่อยทิ้งไว้ไม่ได้นำมาทำการผลิตแต่อย่างใด แต่กรณีชาวนาจน เศรษฐกิจ นอกระบบทำหน้าที่ขยายพื้นที่การบริโภคให้กว้างมากกว่าที่จะไปขยายพื้นที่ทางการผลิต อีกทั้งจะพบว่า กรณีชาวนาจน ชาวนาจะใช้แรงงานของตนเองในการทำการเกษตรเป็นหลัก เพื่อเป็นการลดต้นทุนการผลิต แต่ในทางกลับกัน ชาวนารวยจะใช้การจ้างแรงงานมา ทำการเกษตรผนวกกับการใช้แรงงานของตนเอง ตลอดจนใช้รถไถและรถแทรกเตอร์เข้า มาเป็นส่วนหนึ่งของการผลิตอย่างเข้มข้นด้วย ข้อจำกัดของชาวนาจนจึงมีทั้งเรื่องทุนและ แรงงานที่เสียเปรียบชาวนารวย ทำให้พวกเขาไม่สามารถเขยิบฐานะของตนเองได้

ยิ่งไปกว่านั้น กระบวนการกลายเป็นนายหน้าขายที่ดินของคนในชนบททำให้เกิดการสร้าง ความแตกต่างภายในสังคมชาวนาชัดเจนขึ้น กล่าวคือ กลุ่มคนที่ไปเป็น นายหน้าขายที่ดินได้ก้าวไปสู่การแบ่งขั้วความขัดแย้งในกรณีพิพาทที่ดิน กล่าวคือ การ เป็นนายหน้าขายที่ดินได้สร้างรายได้อย่างมากกับชาวนาซึ่งสามารถขายที่ดินให้กับคน ภายนอก แต่ในเวลาเดียวกัน ที่ดินซึ่งพวกเขาขายออกไปนั้น ในบางกรณีเป็นที่ดินซึ่งมี การแย่งชิงหรือเป็นที่ดินซึ่งถูกบังคับให้ขายในราคาถูก ชาวนาที่กลายเป็นนายหน้าได้เข้าไป พัวพันกับความขัดแย้งเรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดิน แม้จะพบว่าพวกเขาไม่สามารถขยับเลื่อน ชนชั้นจากการกลายเป็นนายหน้าก็ตาม แต่การที่คนชนบทเอารัดเอาเปรียบกันเองก็ตอก ย้ำภาวะของการที่ชาวนากลุ่มหนึ่งให้กลายเป็นชายขอบ ด้วยเหตุนี้ ความเหลื่อมล้ำที่ดำรง อยู่ในชนบทจึงมาจากทั้งปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอก ซึ่งเราอาจจะเลยมหาพาทของ “คนใน” ในการทำให้ความแตกต่างในสังคมชนบทปรากฏชัดเจนขึ้น ซึ่งมีทั้งชาวนาที่เป็น ผู้กระทำการและชาวนาที่ถูกกระทำในเวลาเดียวกัน

นอกจากนี้ เศรษฐกิจอย่างไม่เป็นทางการซึ่งชาวนาแสวงหาทางเลือกด้วย ตนเองมีผลต่อการดำรงอยู่และการไม่ดำรงอยู่ของที่ดินเช่นกัน กล่าวคือ เราจะพบว่า การ

ผลิตในภาคการเกษตรในชนบทมีต้นทุนสูง ไม่มีความคุ้มค่าทางเศรษฐกิจ และประสบกับภาวะการขาดแคลนแรงงาน เศรษฐกิจจึงอย่างไม่เป็นทางการ รวมไปถึงเศรษฐกิจนอกภาคการเกษตร ทำให้ชาวนาไม่จำเป็นต้องพึ่งพาที่ดินเพื่อผลตอบแทนทางเศรษฐกิจมากนัก แต่กระนั้น ชาวนาซึ่งเลือกที่จะเก็บรักษาที่ดินเอาไว้แม้ว่าที่ดินจะไม่สามารถสร้างรายได้ให้พวกเขาอย่างเป็นกอบเป็นกำก็ตาม กล่าวคือ แม้เราจะพบว่า บทบาทของการศึกษาได้เข้ามาเป็นส่วนสำคัญในการจำแนกความแตกต่างในชนบทในยุคโลกาภิวัตน์ (Rigg and Nattapoolwat, 2001) แต่บทความนี้กลับเห็นว่า ที่ดินยังมีความสัมพันธ์อย่างแนบแน่นกับทั้ง “ชนชั้นทางเศรษฐกิจ” และ “สถานภาพทางสังคม” (status) ในสังคมชนบทอีสาน คนที่ไม่มีที่ดินจะถูกมองจากเพื่อนบ้านว่าเป็นคนยากไร้ ขณะที่คนที่มีที่ดินมาก ถือว่าเป็นคนที่มีทรัพย์สินมากและมีหน้ามีตาทางสังคม ซึ่งสอดคล้องกับข้อมูลเชิงประจักษ์ที่พบว่า ชาวนารวยสะสมที่ดินในปริมาณที่มากขึ้นเรื่อยๆ ในขณะที่ชาวนาจนบางส่วนก็พยายามรักษาที่ดินของตนไว้เช่นกันแม้จะยากจนเพียงใดก็ตาม อย่างไรก็ตาม ในบริบทของการทำที่ดินให้เป็นสินค้า ชาวนาจำนวนไม่น้อยก็ได้ขายที่ดินของตนออกไป แต่เราก็จะพบความลักลั่นขัดแย้งกันเองของยุทธศาสตร์ในการดำรงชีพของชาวนาอีสาน กล่าวคือ เมื่อชาวนาได้ขายที่ดินผืนใดออกไปแล้ว ก็จะซื้อที่ดินผืนใหม่คืนกลับมา เพื่อทดแทนที่ดินผืนเก่าที่ขายไป แต่ข้อที่น่าสังเกตคือ ในกรณีชาวนาไร้ที่ดิน การจะหาซื้อที่ดินเป็นของตนเองยังเป็นเรื่องยากลำบากอยู่ดี

จากที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ทำให้เรามองเห็นว่า ที่ดินยังคงทำหน้าที่ในการจำแนกความแตกต่างภายในสังคมชนบทในยุคโลกาภิวัตน์ แต่ในเวลาเดียวกัน ปัจจัยอื่นๆ ก็ได้เข้ามามีส่วนทำให้ความแตกต่างในชนบทมีความซับซ้อนมากขึ้น ทั้งปัจจัยด้านการศึกษา ปัจจัยด้านการถือครองทรัพย์สินอื่นๆ ปัจจัยด้านการประกอบอาชีพ ปัจจัยด้านหนี้สิน ปัจจัยด้านความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากร รวมทั้งปัจจัยในด้านความแตกต่างทางความคิดทางการเมือง ด้วยเหตุนี้ เมื่อกล่าวถึงความแตกต่างในชนบท เราจึงต้องพิจารณาปัจจัยที่หลากหลาย แต่ในเวลาเดียวกัน เราก็ไม่สามารถที่จะละทิ้งความสำคัญของที่ดินในการจำแนกความแตกต่างในชนบทด้วยเช่นกัน

อีกเงื่อนไขหนึ่งที่ทำให้ที่ดินยังคงมีความสำคัญกับยุทธศาสตร์การดำรงชีพของครัวเรือนชาวนา ก็คือ การรักษาที่ดินของชาวนาที่ยากจน นอกจากจะมาจากเงื่อนไขที่มีเศรษฐกิจนอกภาคการเกษตร เศรษฐกิจไม่เป็นทางการ และเศรษฐกิจนอกระบบเข้ามาอุดหนุนต้นทุนการดำรงชีพของพวกเขา ทำให้พวกเขาไม่จำเป็นต้องพึ่งพารายได้จากการผลิตในที่ดิน แต่ในเวลาเดียวกันก็ทำให้พวกเขาไม่จำเป็นต้องจะเร่งรีบขายที่ดินของตน

ออกไปเช่นกัน การรักษาที่ดินยังมาจากเงื่อนไขของยุทธศาสตร์การดำรงชีพของครัวเรือนชาวนา แม้จะมีลูกหลานของคนในชนบทกลุ่มหนึ่งซึ่งมีโอกาสในการศึกษาและไปแสวงหารายได้ที่มั่นคงในเมือง แต่จะพบว่ายังมีคนรุ่นใหม่ที่มีช่วงอายุ 30-40 ปีจำนวนหนึ่งยังคงทำงานในภาคการเกษตรอยู่ การรักษาที่ดินไว้จึงหมายถึงการดำรงอยู่ของชาวนารุ่นใหม่ซึ่งไม่ได้มีโอกาสทางการศึกษาเหมือนลูกคนอื่น ๆ การมีอยู่ของที่ดินจึงหมายถึงการดำรงชีพให้ลูกหลานชาวนาที่ด้อยการศึกษาหรือไม่ได้ไปทำงานนอกหมู่บ้านสามารถดำรงอยู่ได้

ในเวลาเดียวกัน การรักษาที่ดินเอาไว้ยังหมายถึงการมีมรดกให้กับคนรุ่นต่อไป แม้จะพบว่า ส่วนใหญ่ลูกหลานชาวนาจะละทิ้งที่ดินและการเกษตรไปแล้ว แต่ชาวนารุ่นปู่ย่าและพ่อแม่ยังมีแรงปรารถนาที่จะมอบที่ดินให้กับลูกหลาน ที่ดินจึงเป็นสัญลักษณ์ของการสืบทอดวงศ์ตระกูล เมื่อที่ดินกลายเป็น “ทรัพย์สิน” ประเภทหนึ่งภายใต้ระบบกรรมสิทธิ์เอกชน ที่ดินซึ่งอาจไร้ค่าในมิติการผลิต แต่ที่ดินก็ยังคงมีความหมายในทางวัฒนธรรม เนื่องจากใครมีที่ดินมากก็หมายถึงการแสดงให้เห็นเชิงสัญลักษณ์ของการเป็นคนรวยมากเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ ที่ดินจึงเป็น “ทุนทางสัญลักษณ์” (Bourdieu, 1984) ที่สังคมชนบทใช้เป็นองค์ประกอบหนึ่งในการจำแนกความแตกต่าง แม้ว่า คนที่มีที่ดินมากอาจมีรายได้ไม่น้อยกว่ากลุ่มคนในชนบทหันไปแสวงหารายได้จากการประกอบอาชีพนอกภาคการเกษตรหรือเศรษฐกิจอย่างไม่เป็นทางการ แต่กระนั้น ที่ดินก็ยังถูกพิจารณาในสายตาของคนชนบทในฐานะทรัพย์สินประเภทหนึ่งซึ่งมีทั้ง “มูลค่า” และ “คุณค่า” ไม่ว่าชาวนารวยและชาวนาจน คนชนบทที่มีการศึกษาหรือด้อยการศึกษา พวกเขายังมองเห็นว่าที่ดินคือองค์ประกอบหนึ่งที่ใช้จำแนกความแตกต่างและบ่งชี้สถานภาพทางสังคมภายในสังคมชนบท ด้วยเหตุนี้ การหันกลับมาศึกษาที่ดินใหม่อีกครั้งทำให้เรามองเห็นการปะทะกันระหว่างความเป็นชาวนาแบบเดิมและความเป็นชาวนาแบบใหม่ที่ยังไม่สิ้นสุด

สรุป

การหันกลับมาศึกษาที่ดินใหม่อีกครั้ง จะทำให้เราไม่ติดกับดักการตีความที่มากเกินไปถึงบทบาทของโลกาภิวัตน์ว่าได้เข้ามาเปลี่ยนแปลงสังคมชนบทในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อย่างขนานใหญ่ ดังที่ Jonathan Rigg ชี้ให้เห็นว่า แม้โลกาภิวัตน์จะมีบทบาทอย่างมากต่อความเปลี่ยนแปลงของสังคมชนบท แต่เราก็ไม่ควรที่จะมองว่าโลกาภิวัตน์ได้ลบเลือนความเป็นชนบทให้มลายหายไป กล่าวคือ เราควรที่จะมองว่าโลกาภิวัตน์ได้เปิดกว้างในการวิเคราะห์ความเปลี่ยนแปลงของชนบทซึ่งให้พื้นที่สำหรับผู้กระทำการทางสังคมและความหลากหลายของท้องถิ่น (Rigg, 2001)

นอกจากนี้ การหันกลับมาศึกษาที่ดินใหม่ จะช่วยให้เรามองเห็นความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับชาวนาในมุมมองใหม่ กล่าวคือ แม้เราจะพบว่ารัฐในปัจจุบันได้เปลี่ยนแปลงบทบาทของตนเองภายใต้นโยบายอุดหนุน (subsidy) การดำรงชีพของชาวนา ในเกือบทุกด้านของชีวิต ตั้งแต่การทำมาหากิน การเข้าถึงเงินทุน สวัสดิการสังคมต่างๆ (Walker, 2012) ซึ่งนโยบายรัฐที่เปลี่ยนแปลงไปนี้ทำให้ชาวนาในยุคปัจจุบันแตกต่างไปจากชาวนาภาคอีสานในช่วงทศวรรษที่ 1960 ซึ่งนโยบายพัฒนาโครงการขนาดใหญ่ต่างๆ เช่น การสร้างเขื่อน คนในชนบทที่ห่างไกลยังไม่สามารถเอื้อมมือถึงผลประโยชน์จากโครงการเหล่านั้น (Keyes, 1967) การหันกลับมาศึกษาที่ดินใหม่อีกครั้งทำให้เราเห็นภาพว่า นโยบายการอุดหนุนชาวนาของรัฐบาลไม่ได้ประสบความสำเร็จมากนัก นั่นคือ แม้ชาวนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยจะได้รับการเอาอกเอาใจจากรัฐสมัยใหม่ แต่เมื่อเทียบกับนโยบายการสนับสนุนชาวนาของประเทศไทยในยุโรปหรือญี่ปุ่นแล้ว โครงการของรัฐเหล่านั้นไม่ได้มีประสิทธิภาพ ทำได้แค่เพียงตอบสนองต่อความต้องการขั้นพื้นฐานในระดับที่ต่ำที่สุดเท่านั้น (Rigg, 2005) ในบริบทของชนบทในประเทศไทย การพัฒนาที่เข้าสู่หมู่บ้านนั้นมีลักษณะไม่สม่ำเสมอ (uneven development) บางคนได้ประโยชน์มาก บางคนได้ประโยชน์น้อย บางคนเสียประโยชน์ การทำความเข้าใจชาวนาจึงไม่อาจมองเห็นภาพอย่างเหมารวม แต่เราควรทำความเข้าใจอัตลักษณ์ชาวนาซึ่งหลากหลาย ซึ่งเราพบว่า ชาวนามีแนวทางในการปรับตัวและต่อสู้ต่อการพัฒนาที่ไม่สม่ำเสมอแตกต่างกันไป ซึ่งทำให้เรามองเห็นภาพความสัมพันธ์อันซับซ้อนของกระบวนการกลายเป็นแรงงาน การลดทอนความเป็นชาวนา การลดทอนการเป็นแรงงาน และการกลับมาเป็นชาวนา และภายใต้การปรับตัวอันหลากหลายของคนในชนบท เราจะพบว่าทั้งชาวนาที่ได้เปรียบและเสียเปรียบจากกระบวนการพัฒนาที่ไม่สม่ำเสมอ อันนำมาสู่กระบวนการแตกตัวทางชนชั้นและการสร้างความแตกต่างภายในสังคมชนบทที่ชัดเจนยิ่งขึ้นเรื่อยๆ

ดังนั้น คำถามในการศึกษาชนบทและชาวนาจึงไม่ควรที่จะถามว่า ชาวนาคือใคร ชนบทคืออะไร ชาวนาหรือชนบทยังคงดำรงอยู่หรือตายไปแล้ว แต่เราควรจะถามว่าท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงสู่โลกาภิวัตน์ ชาวนาเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร เงื่อนไขที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงนั้นคืออะไร และพวกเขายังคงเป็นคนขายของสังคมหรือกลายเป็นกลุ่มคนที่มั่งคั่งคึกคักที่เทียบกับคนอื่นหรือไม่ อย่างไร รวมทั้งเรายังสามารถตั้งคำถามเชื่อมโยงในอีกหลายมิติ เช่น บทบาทหญิงชายในสังคมชนบทมีการปรับเปลี่ยนอย่างไร ความแตกต่างในชนบทมีพัฒนาการอย่างไร เป็นต้น

บทความนี้ มุ่งวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างชานากับที่ดินว่าเป็นไปในลักษณะใด และมีความเปลี่ยนแปลงอย่างไร บทความนี้ได้ตั้งข้อสังเกตว่า ยุทธศาสตร์การดำรงชีพของคนในชนบทเริ่มก้าวเข้าสู่เศรษฐกิจอย่างไม่เป็นทางการมากขึ้น ทั้งนี้ก็เพราะรัฐไม่ได้สนับสนุนการดำรงชีพของพวกเขาอย่างเต็มที่ ในเวลาเดียวกัน เราจะพบว่า การที่ชานาเข้าสู่ภาคเศรษฐกิจอย่างไม่เป็นทางการก็ช่วยสนับสนุนให้ชาวนารักษาที่ดินของตนเองไว้มากกว่าที่จะปล่อยหลุดมือ เนื่องจากพวกเขามีแหล่งรายได้ทางอื่นมาอุดหนุนให้ชานาที่ยากจนสามารถดำรงชีพอยู่ได้หรือในกรณีชาวนารวย เศรษฐกิจอย่างไม่เป็นทางการได้เปิดโอกาสให้พวกเขาสะสมทุนได้มากขึ้นและสามารถยกระดับฐานะของตนเองให้สูงขึ้นได้โดยที่ไม่จำเป็นต้องพึ่งพารายได้จากภาคการเกษตรและนอกภาคการเกษตร นอกจากนี้ ปัจจัยที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือ ชานาให้ความสำคัญที่ดินในฐานะ “มูลค่า” และ “คุณค่า” ทั้งทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรม กล่าวคือ ที่ดินทำกินในชนบทเป็นทางเลือกในการดำรงชีพของลูกหลานชาวนายากจนที่อาจไม่มีทุนหรือไม่มีการศึกษาที่สูงมากนักสามารถกลับมาทำการเกษตรและดำรงชีพอยู่ในหมู่บ้านได้ ในเวลาเดียวกัน ชาวนายังให้ความสำคัญกับที่ดินในฐานะมรดก ที่ดินจึงยังเป็นสัญลักษณ์ของการสืบสานวงศ์ตระกูล ในเวลาเดียวกัน ที่ดินยังเป็นองค์ประกอบหนึ่งในการจำแนกความแตกต่างในชนบท แม้เราจะพบว่าปัจจัยอื่นๆ เข้ามามีบทบาทในการจำแนกความแตกต่างทางชนชั้น เช่น การศึกษา แต่ที่ดินยังคง “เป็นหน้าตา” ของคนชนบท คนไรที่ดินถูกมองว่าเป็นคนยากไร้ ในขณะที่คนมีที่ดินมากก็คือคนมีฐานะดี ดังนั้น แม้ที่ดินจะมีมูลค่าใช้สอยน้อยลง แต่เราจะพบว่า ที่ดินกลับมีมูลค่าในการแลกเปลี่ยนและมูลค่าเชิงสัญลักษณ์มากขึ้น

ด้วยเหตุนี้ การหันกลับมาศึกษาที่ดินใหม่ จะช่วยให้เรามองเห็นชาวนาในศตวรรษที่ 21 เป็นผู้กระทำการที่ซับซ้อนอย่างยิ่ง การหันกลับมาศึกษาที่ดินใหม่ ทำให้เรามองเห็นวิถีคิด โลกทัศน์ ตลอดจนสำนึกของชาวนาที่ค่อยๆ เปลี่ยนแปลงไป นอกจากนี้ เราจะพบว่า ชนบทไม่ได้เป็นพื้นที่ซึ่งสงบและสมานฉันท์ หากแต่ชนบทเต็มไปด้วยความแตกต่างหลากหลาย การแบ่งฝักแบ่งฝ่าย การเบียดขับให้เป็นชายขอบ การหันกลับมาศึกษาที่ดินทำให้เห็นว่าชาวนาพยายามดิ้นรนในการดำรงชีพด้วยลำแข้งของพวกเขาเอง ในเวลาเดียวกัน ก็เผยให้เห็นโครงข่ายความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างนายทุน เจ้าหน้าทีรัฐ และชาวนากลุ่มหนึ่งซึ่งเข้ามาปิดล้อมและแย่งชิงที่ดินชาวนาอีกกลุ่มหนึ่ง ดังนั้น การทำความเข้าใจมิติวัฒนธรรมที่สัมพันธ์กับเศรษฐกิจจึงช่วยเผยให้เห็นมิติความสัมพันธ์เชิงอำนาจและมิติการเมืองของชนบทที่ซับซ้อน ซึ่งมีทั้งความแตกต่างภายนอก (external differentiation) และความแตกต่างภายใน (internal differentiation) ควบคู่กันไป

บทความนี้เป็นเพียงเสียงหนึ่งของการเรียกร้องให้เราหันมาทบทวนความสัมพันธ์ของที่ดิน ชวนา และชนบทใหม่อีกครั้ง การหันกลับมาศึกษาที่ดินใหม่จะช่วยให้เรามองเห็นประวัติศาสตร์ของสังคมชนบทที่มีความเปลี่ยนแปลงอย่างไม่เป็นเส้นตรง การทำความเข้าใจชวนาในศตวรรษที่ 21 จึงมีอาจหลีกเลี่ยงที่จะพิจารณาว่ากลุ่มคนที่เราเรียกว่า คนชนบท ชวนา หรือแม้แต่เกษตรกรรายย่อยนั้นถูกทำให้กลายเป็นชายขอบอย่างไร พวกเขาเหล่านั้นต่อสู้ดิ้นรนอย่างไร การกลับมาเป็นชวนาเป็นเพียงแค่การแก้ปัญหาเฉพาะหน้าเพื่อให้ตนเองอยู่รอดไปวันๆ แรงปรารถนาแบบใหม่ของชนบทที่ต้องการอิสรภาพและศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ถูกผลิตสร้างอย่างไร เป็นคำถามที่ควรจะต้องถกเถียงและศึกษาวิจัยกันต่อไป

เอกสารอ้างอิง

- Baletti, Brenda, Tamara M. Johnson, and Wendy Wolford. 2008. "Late Mobilization': Transnational Peasant Networks and Grassroots Organizing in Brazil and South Africa". **Journal of Agrarian Change**. 8 (2-3): 290-314.
- Bourdieu, Pierre. 1984. **Distinction: A social Critique of the Judgement of Taste**. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Caouette, Dominique and Sarah Turner. 2009. **Agrarian Angst and Rural Resistance in Contemporary Southeast Asia**. London: Routledge.
- Chatterjee, Partha. 2008. "Peasant Cultures of the Twenty-First Century". **Inter-Asia Cultural Studies**, 9 (1): 116-126.
- Haberkorn, Tyrell. 2009. AN UNFINISHED PAST: Assassination and the 1974 Land Rent Control Act in Northern Thailand. **Critical Asian Studies**. 41. (1): 3-35.
- Hardt, Michael and Antonio Negri. 2000. **Empire**. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Harvey, David. 2004. "The 'New' Imperialism: Accumulation by Dispossession". **Socialist Register**. 40: 63-87.
- _____. 2005. **A Brief History of Neoliberalism**. Oxford: Oxford University Press.

- Hirsh, Phillip. 1991. "What is the Thai Village". In **National Identity and Its Defenders: Thailand, 1939-1989**. edited by Craig J. Reynolds. Melbourne: Monash University, Centre of Southeast Asian Studies.
- Ganjanapan, Anan 1984. **The Partial Commercialization of Rice Production in Northern Thailand, 1900-1981**. PhD Dissertation, Cornell University.
- Kearney, Michael. 1996. **Reconceptualizing the Peasantry: Anthropology in Global Perspective**. Boulder, Colo: Westview Press.
- Keyes, Charles F. 1967. **Isan: Regionalism in Northeastern Thailand**. Ithaca, N.Y: Southeast Asia Program, Dept. of Asian Studies, Cornell University.
- _____. 1983 "Peasant Strategies in Asian Societies: Moral and Rational Economic Approaches: A Symposium" **The Journal of Asian Studies** 42(4): 753-768.
- Lohmann, Larry. 1991. "Peasants, Plantations, and Pulp: the Politics of Eucalyptus in Thailand". **Bulletin of Concerned Asian Scholars**. 23 (4): 3-17.
- Missingham, Bruce D. 2003. **The Assembly of the Poor in Thailand: From Local Struggles to National Protest Movement**. Chiang Mai: Silkworm Books.
- Phatharathananunth, Somchai. 2006. **Civil society and Democratization Social Movements in Northeast Thailand**. Copenhagen: NIAS.
- Peluso, Nancy Lee. 1992. **Rich Forests, Poor People: Resource Control and Resistance in Java**. Berkeley: University of California Press.
- Poffenberger, Mark. 1990. **Keepers of the Forest: Land Management Alternatives in Southeast Asia**. West Hartford, Conn: Kumarian.
- Polanyi, Karl. 1957. **The Great Transformation**. Boston: Beacon Press.
- Pye, Oliver. 2005. **[Khǒ̌ Chǒ̌ Khǒ̌] = Khor Jor Kor: Forest Politics in Thailand**. Bangkok: White Lotus.

- Rigg, Jonathan. 1993. "Forests and Farmers, Land and Livelihoods, Changing Resource Realities in Thailand". **Global Ecology and Biogeography Letters**, 3: 277-289.
- _____. 2001. **More Than the Soil: Rural Change in Southeast Asia**. Harlow: Prentice Hall.
- _____. 2005. "Poverty and Livelihoods after Full-time Farming: A South-East Asian View". **Asia Pacific Viewpoint**, 46 (2): 173-184.
- _____. 2006 "Land, Farming, Livelihoods, and Poverty: Rethinking the Links in the Rural South". **World Development**, 34 (1): 180-202.
- Rigg, Jonathan, Albert Salamanca and Michael Parnwell. 2012. "Joining the Dots of Agrarian Change in Asia: A 25 Year View From Thailand". **World Development**, 40 (7): 1469-1481.
- Rigg, Jonathan and Sakunee Nattapoolwat. 2001. "Embracing the Global in Thailand: Activism and Pragmatism in an Era of Deagrarianization" **World development**. 29 (6): 945-960.
- Tantuvanit, Naline. 1994. **Ideology and ideological Practices of the Thai Peasantry**. PhD Dissertation, The University of Wisconsin–Madison.
- Vaddhanaphuti, Chayan. 1986. **Cultural and Ideological Reproduction in Rural Northern Thai Society**. PhD Dissertation, Stanford University.
- Vandergeest, Peter and Nancy Lee Peluso. 1995. "Territorialization and State Power in Thailand". **Theory and Society: Renewal and Critique in Social Theory**. 24(3): 385-426.
- Walker, Andrew. 2012. **Thailand's Political Peasants Power in the Modern Rural Economy**. Madison: University of Wisconsin.
- White, Ben, Saturnino M. Borras Jr., Ruth Hall, Ian Scoones and Wendy Wolford. 2013. **The New Enclosures Critical Perspectives on Corporate Land Deals**. London and New York: Routledge.